

PRILOG ANALIMA HISTORIJSKOG INSTITUTA U DUBROVNIKU
Sv. X - XI (1962 - 1963)

POVIJEST DUBROVNIKA

I DIO

DUBROVNIK

1966.

UZNIKOVAC U LITOTERIJI
DOKTORATSKA SADRŽAJNA SORINA
(1991 - 2001) 121 - 15.00

Uredništvo :
GRGA NOVAK, CVITO FISKOVIC

Tajnik :
ANTE MARINOVIC

HISTORIJSKI INSTITUT JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE
ZNANOSTI I UMJETNOSTI U DUBROVNIKU

POVIJEST DUBROVNIKA OD NAJSTARIJIH VREMENA DO POČETKA VII STOLJEĆA (DO PROPASTI EPIDAURUMA)

GRGA NOVAK

I

PRETHISTORIJA DUBROVNIKA I DUBROVAČKE OKOLICE

Istočna obala Jadranskoga mora je nastanjena svakako još u početku neolita, od njenih najsjevernijih obala pa na jug sve do obale Jonskoga mora, i preko toga uz Jonsko more sve do krajnjih granica Peloponeškoga poluotoka.¹ Istovremeno bilo je naseljeno i njeno zaleđe, i ta su se naselja dalje u unutrašnjosti vezala sa ostalim dijelom Balkanskoga poluotoka.

Pojedini krajevi na našim otocima, a isto i oni nedaleko od same jadranske obale imali su poneka starija, rijetka naselja i u mezolitu, pa i u paleolitu.²

Sve su to činjenice, do kojih smo došli tek u posljednje vrijeme radom naših arheologa, a o kojima se prije nije znalo ništa, i zbog toga su se sve moguće kombinacije o stanovnicima naših primorskih krajeva osnivale na kasnim grčkim pričama, koje su se razrađivale dalje prilagođujući se regionalnoj mitologiji i onomastici. Mi smo danas u mogućnosti da postavimo naše znanje iz prehistorije naše obale na solidnu bazu arheoloških iskapanja, i da naše krajeve uklopimo u opću prehistoriju Evrope i svijeta.

Istina, upravo za dubrovački kraj nemamo još gotovih prehistoricnih, sistematski provedenih naučnih istraživanja, ali iz onoga što smo zadnjih godina na našem primorju i otocima istražili i što je utvrđeno, nema sumnje da je u ovom kraju živio čovjek i u ranom, i u srednjem i u kasnom neolitu. Ovom je obalom prolazilo ono brodovlje koje je

¹ G. Novak, *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*. Beograd 1962, str. 7. ss.

G. Novak, *Prošlost Dalmacije I*, Zagreb 1944, str. 7 ss.

G. Novak, *Naše more*. Zagreb 1932, str. 9 ss.

² Vl. Miroslavljević, *Jamina Sredi, prilog preistorijskoj kulturi na otoku Cresu. Arheološki radovi i rasprave I*. Zagreb 1959, str. 100-162.

u prolazu zalazilo i na Hvar, na Korčulu, na Lastovo, i išlo dalje dijelom u sjeverni Jadran, a dijelom u ušće Neretve i njezinom obalom u unutrašnjost, u krajeve današnje Bosne i Hercegovine.

Slika 1. — Gomile na Rudinama

U neposrednom susjedstvu dubrovačkog teritorija, u njegovu zaleđu, nalazište Crvena Stijena, tek nedavno istraženo, pokazuje svojim arheološkim materijalom da je tu živio čovjek ne samo u neolitu nego i u mezolitiku i gornjem paleolitu.

Vrlo je vjerojatno da se tadašnji čovjek probio do plodnih Konavala, a i spustio do mora. Ali bilo kakav siguran trag toga vremena na dubrovačkom teritoriju zasad još nismo našli.

Slično je i sa neolitom. To je vrijeme, kada na otoku Hvaru nalazimo sjajnu kulturu neolitske obojene keramike, jednim dijelom domaće provenijencije, a drugim unesenu iz raznih krajeva i obala Sredozemnoga mora. Nalazi u hvarskim špiljama: Grapčevu, Pokriveniku i Markovoj, sa svojim obilatim materijalom, mahom iz III i IV tisućljeća pr. n. e., koji dolaze iz raznih mediteranskih krajeva i ukazuju na povezanost naše obale sa Italijom, Sicilijom, Liparima s jedne i Peloponezom, otocima Egejskoga mora, obalom Trakije i zalivom Volo s druge strane, i kojih tragovi vode dalje u Levanat, sve do maloazijske, sirijske i egipatske obale, gdje u to vrijeme cvjetaju visoke civilizacije, upućuju nas, da lade, koje su plovile Jadranskim morem i vozile sa sobom te predmete, nisu mogle zaobići dubrovačku obalu.³

Najnoviji nalazi u Markovoj spilji na Hvaru,⁴ koji ukazuju na povezanost naše obale sa dalekim zaleđem, a što je utvrđeno keramikom iz ranog neolita, kakanjskog tipa, govore o vezama naše obale sa današnjom centralnom Bosnom.

Ako je dakle otok Hvar u dalekom neolitu, negdje oko god. 3000—2800 pr. n. e. imao direktnih ili indirektnih veza sa centralnim dijelom današnje Bosne, imao ih je bez svake sumnje i dubrovački kraj, što nam dokazuju najnoviji nalazi u velikom pripećku Crvena Stijena, koji se na-

³ G. Novak, *Prehistorijski Hvar, Grapčeva spilja, JAZU, Zagreb 1955 Isti, Izvještaj o prehistorijskim istraživanjima otoka Hvara — Ljetopis JAZU, 1949, knj. 55.*

⁴ G. Novak, *Markova spilja na otoku Hvaru, novo nalazište neolitske obojene keramike, Arheološki radovi i rasprave I. JAZU, Zagreb 1959; II, 1962.*

lazi na crnogorsko-hercegovačkoj granici, malo kilometara udaljenom od Konavala.

Crvena Stijena bila je, kako nam to nalazi i naslage nedvoumno dokazuju, nastavana u Mousterienu, dakle u doba kada je živio Krapinski čovjek, otprilike 70.000 godina prije n. e. Brojni primjeri kamene industrije tadanjeg stanovnika okolice, odnosno bolje rečeno zaleda današnjeg dubrovačkog kraja, pripadaju t. zv. mikromousterienskom tipu, ali ih ima i čisto mousterienskoga tipa.

U Crvenoj Stijeni postojao je život i u kasnije prehistorijsko doba i periodima: u prelaznom razdoblju mezolita, koji odgovara tipu Gornjeg Capsiena Zapadnog Medižerana, koji se stavlja u polovinu V tisućljeća do oko 3100 pr. n. e. Života je tu bilo i u ranom neolitu, i on pripada tadašnjem neolitu okolnog dijela Balkanskog poluotoka, oko god. 3100—2900 pr. n. e. Poslije toga nastavalo je tu stanovništvo srednjeg neolita, kojem pripada i Danilo-Kakanj i odgovarajući slojevi Markove spilje na otoku Hvaru, što odgovara vremenskom razdoblju od 3000—2500 pr. n. e. Na posljetku, tu su i stanovnici Crvene Stijene, koji je upotrebljavaju krajem brončanog doba, u doba prelaza između kulture Hallstatt A i B.⁵

Slika 2. — Prehistorijska keramika iz dubrovačkog kraja (Dubrovački muzej)

⁵ Alojz Benac, Crvena Stijena, 1955, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, NS Sv. XII, Arheologija, Sarajevo 1957, str. 19 ss. — Mitja Brodar, Crvena Stijena — 1955 — Ed. cit. sv. XII, Arheologija, Sarajevo, 1957, str. 51-55 Alojz Benac-Mitja Brodar, Crvena Stijena 1956, Glasnik ZM u Sarajevu NS XIII, Sarajevo 1957, str. 21-64.

M. Brodar, Crvena Stijena 1958—1959., GZM u S. XVII, Sarajevo 1962. str. 15-20.
A. Benac, Crvena Stijena — 1955, GZMS XII, str. 19-50.

Istražujući prošlost naših otoka: Hvara, Visa, Korčule, poluotoka Pelješca, otoka Lastova i Mljeta, dakle sve do u najbližu okolinu Dubrovnika, i iskapajući na njima, utvrdio sam ne samo postojanje života na njima u srednjem i kasnom neolitu (Grapčeva spilja na Hvaru, Markova spilja i Pokrivenik na Hvaru, Vela spilja na Korčuli, spilja Rača na Lastovu), nego i visoku kulturu neolitske obojene keramike, koja je na njima gotovo 1000 godina postojala (3000—2000 pr. n. e.), i njihovu vezu, kako sam prije kazao sa kopnom, ali i sa velikim dijelom tada naprednih krajeva Mediterana (Italije, Sicilije, Lipara, Peloponeza, krajeva na Egejskom moru, a napose zaliva Volo i Peloponeza, i bez sumnje Sirije i Egipta), direktno ili indirektno.⁶

Kad su dakle ovako u prethistorijskom vremenu bili nastanjeni krajevi oko Dubrovnika, bio je bez sumnje i Dubrovnik i njegov kraj nastavan i u paleolit u i neolitu i u metalno doba. Ako tome dodamo da je krasna neolitska obojena keramika Hvar I, iz III tisućljeća pr. n. e. nađena u Lisičićima kod Konjica u Hercegovini, i da je u tom nalazištu nađeno toliko motiva i oblika neolitske keramike, koja i Lisičiće dovodi u bliski kontakt sa mnogim krajevima Mediterana,⁷ s pravom

Slika 3. — Fragmenti prethistorijske keramike iz dubrovačkog kraja (Dubrovački muzej)

⁶ G. Novak, Arheološka istraživanja na otocima Lastovu i Korčuli u 1953 godini — *Ljetopis JAZU* knj. 60, str. 227-230, Zagreb 1955.

⁷ Isti, Arheološka istraživanja na otocima Korčuli i Lastovu, *Ljetopis JAZU* 59.

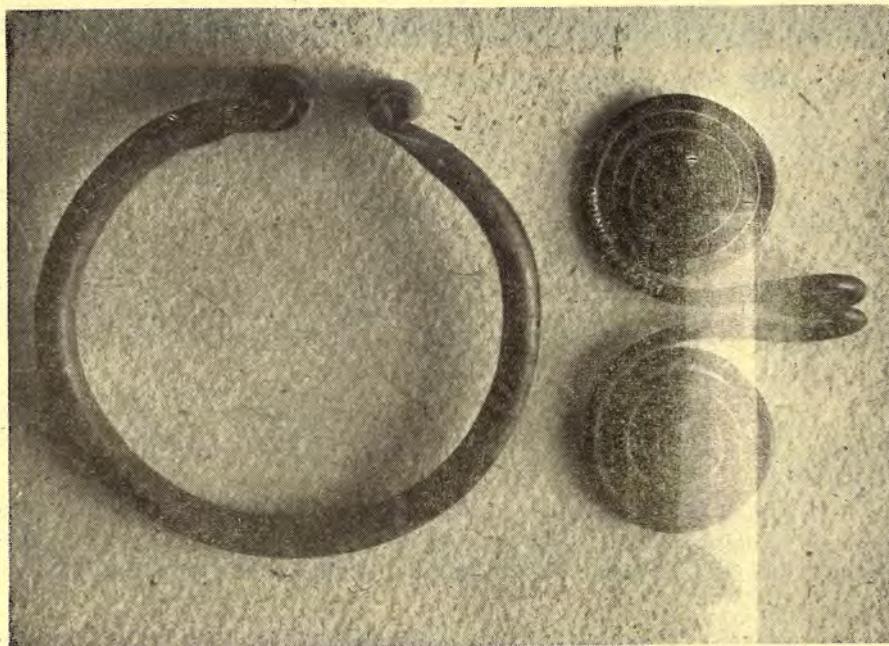
⁷ A. Benac, Neolitsko naselje u Lisičićima kraj Konjica — *Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela X*, 9, Sarajevo 1958, str. 63 ss.

se pitamo kako bi se moglo dogoditi da je u ovim prehistorijskim vremenima oko dubrovačkog kraja život cvao i da je bio povezan ne samo sa svojom balkanskom okolinom i zaledem, nego i sa Italijom i zemljama oko Sredozemnog mora, a da bi dubrovački kraj bio sasvim izoliran.

Dubrovački je kraj, a vjerojatno i položaj na kome se danas nalazi Dubrovnik bez sumnje bio nastanjen u neolitu, što možemo tvrditi iz analogije njegove dalje okolice. Na žalost, mi još danas ne možemo to nikakvima nalazima dokazati zbog toga što se oni još nisu našli. Uzrok je tome, po našem uvjerenju, taj što u tom pravcu nisu još vršena nikakva sistematska istraživanja.

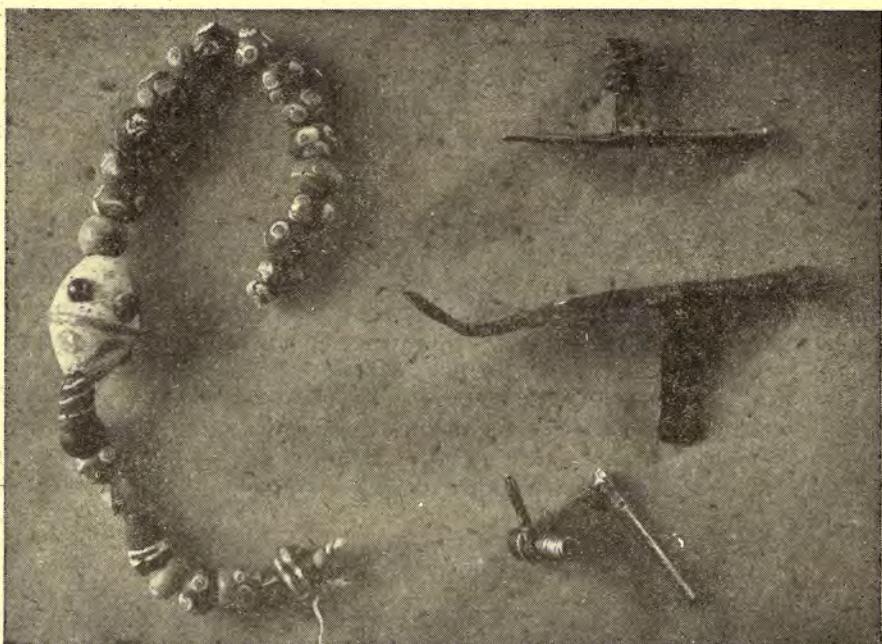
Prve su pojave prehistorijskog stanovništva u dubrovačkom kraju iz vremena Ilira. Od njih su nam sačuvane neke gomile-grobnice (tumuli) slične onima koje se nalaze i po ostalom našem Primorju i Zagorju Dalmacije. Nema ih mnogo sačuvanih, i većina ih je na brdskim padinama ili na samom vrhu nekog brda, ali ih ima i u dolinama. Danas su one od samih kamenih većih ili manjih komada, dok su, kao i drugdje, u svom postanku bile bez smunje i zemljom pokrivene. Osim jedne, te gomile nisu raskapane, ali nam i ona jedna pokazuje da se u njima, kao i po ostalom našem Primorju, nalazio jedan ili više grobova, načinjenih od kamenih ploča, koje su zajedno sačinjavale sanduk, u kojem je tijelo ležalo u zgrčenom položaju.

Od gomila koje su dosad registrirane tri su na području Vidova groblja, jedna duž Koćine ograde, jedna na glavici-Sovjak, jedna u području

Slika 4. — Preistorijski bronzani ukrasni predmeti (Dubrovački muzej)

Grbava, dyje na položaju Zavrte ispred sela Donjeg Brgata,⁸ koje sve nije moguće tačno datirati, ali ih možemo postaviti u velik period koji obuhvata kasno brončano i starije i mlađe željezno doba.

Slika 5. — Nalazi iz preistorijskih grobova (Dubrovački muzej)

U okolini Dubrovnika ima pored spomenutog još mnogo ostataka iz preistorijskog doba sa tragovima života i rada tadašnjih ljudi. Ti se ostaci nalaze u nekim spiljama, na gradinama, u ostacima čovjekovih nastamba. Napose, veći broj ostataka ljudskog djelovanja našao se u grobovima kao prilog umrlome. Tu spominjemo slijedeća nalazišta: pripećak Vepar, pećinja Gudnja, spilja Podkule, Uzastaje, zatim su tu gradine: Humac kod Malog Stona, Humac kod Stona, i neposredno do njega Sv. Mihovil, Gradac, Velakovina, Kule, Zelenika, Gradina, Sv. Ivan kod Cavtata i na dvama otočićima: Mrkanu i Bobari.

Osim toga ima i ostataka preistorijskih nastamba oko područja Stona i Malog Stona, kao što su Brežina, Perovići, Obodina, Ukućini, Porače i dr.

Isto tako brojni su preistorijski nalazi u gomilama, koje su rasturenne na cijelom području dubrovačkog kraja. Spominjemo samo ove lokalitete: Ostrog, Mali Voz, Papića gomila, dvije grupe gomila (tumulusa):

⁸ Ivan Marović, *Arheološka istraživanja u okolini Dubrovnika, Analji Historijskog instituta u Dubrovniku god. IV—V, Dubrovnik 1956*, str. 11, 12.

jedna od sedam, a druga od četiri na Lisačkim rudinama; grupa od 11 tumulusa na visoravni Podimočka Granica, Završ, područje Danjoštice (grupa od 5 tumulusa), Supavo, Međugomile (grupa od tri tumulusa), Strina, Kod Straže.⁹ Osim spomenutih u ovom kraju ima još nekoliko neistraženih i neregistriranih lokaliteta. Posebice ističemo područje Majkova. Tu je na vrhu Ilijina brda na zapadnoj strani gomila. Na sjeveroistoku ove, gotovo uz cestu, nalazi se jedna raskopana gomila, a na sjeverozapadu ceste su gomile na brdu Gumanci. Idući dalje prema Slanom, nalaze se gomila Planikovica, pa Čelina i Šilova gomila.¹⁰ Na svim se gotovo brdima na putu prema Malom Stonu nalaze ovakve gomile, sve neistražene, ali sve bez sumnje pripadaju vremenu kasnoga bronca i starijeg odnosno mlađeg željeznog doba. Rezultati njihova sistematskog iskapanja, kad se to iskapanje izvrši, pokazat će pravu sliku šire dubrovačke okolice od god. 1500 pr. n. e. pa sve do rimskih vremena.

Dosada je istražena samo jedna gradina u neposrednoj dubrovačkoj okolini: Mitareva gomila na jednoj glavici u selu Čibači. Gradinske keramike našlo se i ovdje i po spomenutim gomilama.¹¹

Sve nas to upućuje na sigurnu činjenicu da je neposredna okolica Dubrovnika, a vjerojatno i sama hrid, na kojoj se danas nalazi njegov južni dio, bila nastanjena u bronzano i željezno doba.

Slika 6. — Cavtat

⁹ Istraživanja je vršio dr V. Miroslavljević u okviru utvrđivanja arheoloških starina na području stare Dubrovačke regije.

¹⁰ Pri ovom mom obilasku gomila pratilo me je i pomogao mi asistent Božo Čečuk, — G. N.

¹¹ Marović, o. c., str. 12, 13.

II

DOBA GRČKE KOLONIZACIJE NA JADRANU

Grčka kolonizacija pojedinih tačaka na istočnoj obali Jadranskog mora (u V i VI st. pr. n. e.) nije dirnula jače dubrovački kraj. Ona se zadovljila u ovom dijelu Jadrana vezama sa gradom BUTHOE, na mjestu današnje Budve, koju spominje u V stoljeću Sophokle u svojoj tragediji OIKLES.¹²

Već su u IV st. pr. n. e. postojale grčke kolonije na istočnom dijelu Jadrana: Korkira Melaina, Herakleia, Issa, Pharos, koje spominje Pseudoskilaks u svom »*Periplusu*«. On spominje i grad Buthoe (Budvu) i postavlja ga sasvim ispravno na jug Boke Kotorske, koju naziva rijekom Rhizon.¹³ Rhizon spominje Pseudoskilaks i ponovo kad govorи da su stanovnici od Rhizona na jug Enheleji.

Pseudoskilaks, koji spominje ne samo Pharos, Issu i Korkiru Melainu, nego i Herakleiu i Melite,¹⁴ dakle i otok Mljet u neposrednoj blizini Cavtata i Dubrovnika, ne govori ni jednom riječju bilo što o kraju, koji se nalazio na sjeveru Boke Kotorske. Iz toga slijedi da tu grčkih naselja uopće nije bilo, jer ih on spominje sva. Šta više, on govori i o rijeci Naronu i o jezeru iz koga ističe rijeka Naron, i o Manijcima koji tu nastavaju ali o dubrovačkom kraju ništa; on ga jednostavno prelazi i onda govori o Rhizonu, današnjem Risnu, a iza toga spominje Buthoe.

I nije samo Pseudoskilaks koji nas upućuje na postojanje grada Buthoe, nego imamo i daleko jačih i sigurnijih dokaza za to, a to su arheološki nalazi na mjestu današnje Budve. Ti nalazi pripadaju vremenu, od V stoljeća pr. n. e. nadalje. Oni ukazuju na stalnu vezu između Buthoe i ostalog mediteranskog svijeta, a napose na veze sa Grčkom. Ilirsko-grčka kaciga iz V stoljeća pr. n. e., jedan skiphos iz istog stoljeća i toliko drugog iz tog vremena¹⁵ ukazuju na te veze i na život ovoga gradića u to doba. Buthoe nije bio nipošto grčka kolonija, ni grčki grad, jer da je to bio, Pseudoskilaks bi bio to spomenuo, jer on uvijek ističe, kad spominje neki

¹² Sophokle kod Strabona XIII. G. Novak, *Stari Grci na Jadranu Rad JAZU 322*, Zagreb 1960, str. 198.

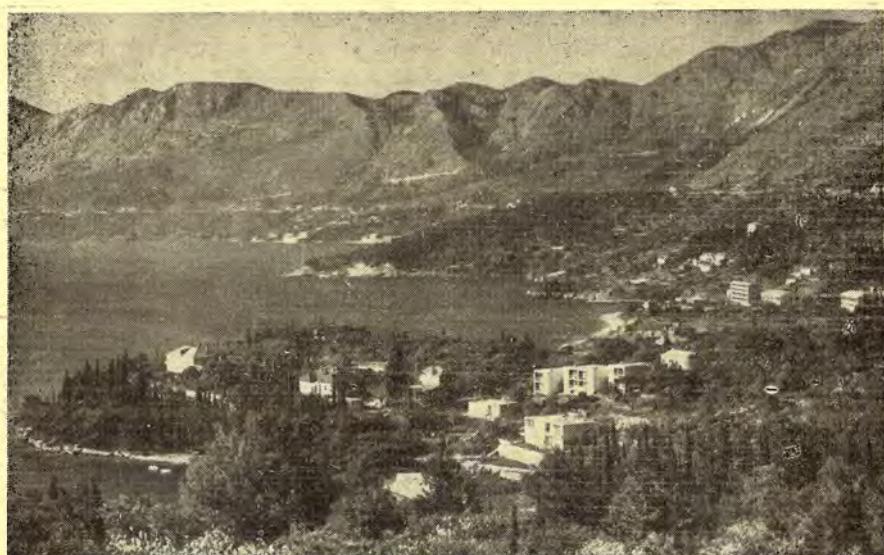
¹³ Scylacis Chariandensis *Periplus maris ad litora habitata Europae et Asiae et Lybiae 24*, *Geographi Graeci Minores* vol. I, rec. Carolus Mullerus, Parisiis, Didot, 1855, str. 30, 31.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Đorđe Mano-Zizi — Ljubiša Popović, *Iliri i Grci*. Beograd 1959/60, str. 63, 64.

grčki grad, da je on grčki. Za Buthoe to ne kaže, nego ga samo spominje.¹⁶ Nijedan natpis nađen u Buthoe ne omogućuje da se zaključi da je to grčki grad. Osim toga, sve su grčke autonomne kolonije, polisi na našoj obali kovale svoj novac, što Buthoe nije nikada učinio. Buthoe je uvek bilo i ostalo sve do rimskog vremena naselje, u kojem je bilo i Ilira i Grka, jedno izričito miješano trgovačko naselje, pogodno za pristanak lađa koje su dolazile sa trgovačkom robom za te krajeve, kao i onih koje su plovile na sjever ili jug Jadrana.

Za ilirsko-rimskih ratova 230/29 i 220/19, pa 167 g. pr. n. e. koji su se vodili na istočnoj obali Jadranskoga mora i oko njenih otoka, spominju se i Pharos i Issa i Rhizon, ali se ne govori nikada o nekom naselju u kraju oko Dubrovnika.

Slika 7. — Uvala Tiha kod Cavtata i obala Dubrovačke župe

¹⁶ *Scylacis Periplus*, 24, 25, ed. cit., str. 30, 31.

III

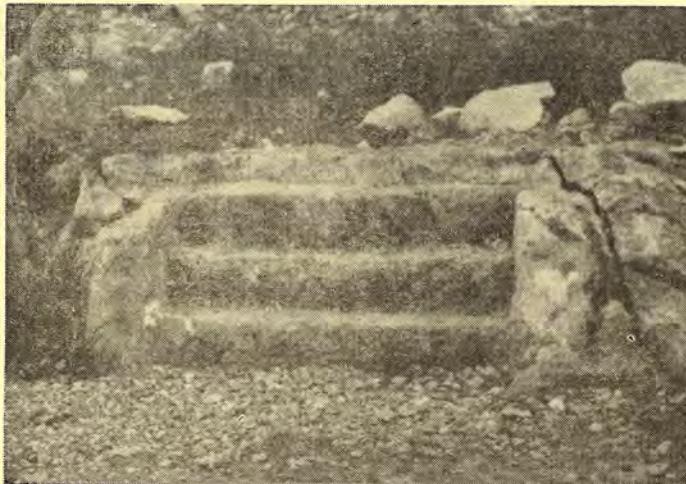
GDJE JE LEŽAO EPIDAURUM ?

Prvi se put spominje EPIDAURUM god. 47. pr. n. e. Te je godine Pompejev legat Marko Oktavije, zapovjednik Pompejevih pomorskih snaga, napao EPIDAURUM, jer se u njemu nalazila rimska posada odana Cezaru. Napad s kopna i s mora na utvrđeni Epidaurum bio je vrlo jak i Epidaurijci su hitno tražili pomoć Cezarova legata Vatinija, koji je skupljao mornaricu u Brundiziju. Pred dolazak Cesarove flote, kojom je zapovijedao Vatinije, odusta M. Oktavije od daljnog podsijedanja Epidauruma i otplovi put sjevera.

Na taj način doznajemo prvi put god. 47. pr. n. e. za postojanje grada Epidauruma, koji je tada pripadao Rimljanim, pa je čak bio i opasan bedemima i mogao je da izdrži podsjedanje s kopna i s mora.

Kada je osnovan Epidaurum i tko ga je osnovao?

Epidaurum se nalazio na poluotočiću što sa južne strane zatvara Župski zaljev, kojemu se na sjevernoj strani nalazi otok Lokrum i grad Dubrovnik. Na njegovu se položaju danas nalazi Cavtat. Položaj Epidauruma, koji je pokrivaо gotovo cijeli poluotočić i pored toga se širio

Slika 8. — Stepenice uklesane u živcu kamenu u Epidaurumu (Cavtat)

i uz oba manja zaljeva koji ga omeđuju (jedan sa sjevera, a drugi s juga), vanredno je povoljan za razvitak i pomorstva i ribarstva. Na tom se mjestu razvio Epidaurum,¹⁷ bolje Epidaura.

Dubrovnik, Raousion, Ragusa, koji je postojao već u prehistorijsko doba na hridinastom otočiću, koji je dijelio od kopna kanal što je kasnije nasut i na njemu sagrađen današnji centar grada i Placa, bio je s početka maleno naselje, ali u doba cvata Epidauruma vjerojatno kao nešto veće i utvrđeno, vjerojatno i opasano zidinama, ili bar gomilama, a zvalo se Lau.¹⁸ Kada su se početkom VII st. Avari u kojih je vojsci bilo i mnogo Slavena, približavali Epidaurumu, velik dio njegova stanovništva, koje ni zidine staroga Epidauruma nisu mogle zaštititi od nadošloga vala neobuzdanih četa, sklonio se na klisurasti otočić Lau.¹⁹

¹⁷ Do početka XIX stoljeća vjerovalo se da se stari Epidaur nalazio na mjestu današnjeg Cavtata. Uto je Mannert iznio mišljenje da to nije točno, jer da udaljenost Cavtata od Lissusa (Lješa) i od Cavtata do Narone (Vid) ne odgovara udaljenosti, koja je na Peutingerovojoj Tabuli.

Udaljenost od Narone do Epidaura je, kada se pojedine udaljenosti zbroje, 103 rimske milje, a od Epidaura do Lissusa 105. To ne odgovara položaju Cavtata. Plinije kaže da je Epidaur udaljen jednakod od Lissusa koliko od Narone, tj. 100 milja. Jednaka udaljenost od Narone i od Lissusa odgovara međutim položaju Prevlake, koja se nalazi kraj Hercegnovog na zapadnom dijelu do samih vrata Boke Kotorske.

Na Prevlaki — tvrdilo se — našao se i natpis, koji pripada nekoj rimskoj koloniji, a ta je bila Epidaurum.

Kako je Momsen (izdavač CIL) bio lično u Cavtatu i uvjerio se da je na položaju Cavtata bio rimski grad, koji on smatra Epidaurumom, a vjerovao je Tabuli, pa i natpisu koji je on sam i publicirao u CIL III 1738, on je to pitanje rješavao tako da je kazao da su Rimljani najprije osnovali rimsku koloniju na Prevlaci, a onda su je, zbog njemu nepoznatih razloga, premjestili sa Prevlaci na mjesto današnjeg Cavtata. To su, kaže Momsen, Rimljani učinili još za vrijeme cvata rimskog imperija. Na taj su način bila dva grada istoga imena: stari Epidaurum, od kojeg nam se sačuvao samo jedan spomenik, i Epidaurum, kojega brojne spomenike Momsen u istoj knjizi publicira. (Cfr. Momsen u CIL III str. 287.)

Ja sam na drugom mjestu (*Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*, knjiga 339) dokazao da su Mannert i Momsen bili na krivu putu i da su krupno pogriješili, kada su iznjeli ovakve tvrdnje.

Epidaur se od svog početka nalazio na mjestu današnjeg Cavtata, a na Prevlaci, o kojoi govore Mannert i Momsen nije nikada bilo ne samo nikakve rimske kolonije, ali ni bilo kakvog većeg naselja, a natpis, za koji Momsen tvrdi da se našao na Prevlaci, a onda da je prenesen u Kotor, nalazi se na Prevlaci, ali ne onoj »blizu Hercegnovog«, nego na suprotnoj strani Boke Kotorske, u Tivatskom zaljevu, uzidan u podu crkve Svetе Trojice (*Mladeni Crnogorčevići, Miholjski zbor u Boci Kotorskoj, Starinar* god. 10, 1—2, Beograd 1893 str. 18 — *Ivo Stjepčević, Prevlaka, Bogoslovska Smotra* god. XVIII, Zagreb 1930, str. 348, 439. Evans, *Antiquarian researches I*, str. 5.).

¹⁸ *Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio*, c. 29, ed. Bonnensis, str. 136, 137.

¹⁹ *Ibid.*

P. Skok, *Les origines de Raguse, Slavia X*, 3, Praha 1931, str. 449 ss.

K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters I*, Wien 1901, str. 28, 90.

Šišić, *Povijest Hrvata za vrijeme narodnih vladara I*, Zagreb 1925, str. 440. ss.

J. C. Engel, *Geschichte des Freistaates Ragusa*, Wien 1807. str. 46. Engel, bez ikakvih naučnih dokaza piše, da su se izbjeglice iz porušenog Epidauruma »povukle u svojoj većini u jedan šumovit, klisurast kraj, današnjeg brda Brgat, tik uz more, koji

Od toga vremena nadalje Lau, Raousion, Dubrovnik, smatrao se nasljednikom starog Epidaura, ne samo zbog toga što je već u VIII st. većina stanovništva bila porijeklom iz Epidaura, nego jer je čak i crkvena vlast, biskupija, prešla iz Epidaura u Dubrovnik. Ta je činjenica ostala stalna i nikome nije nikada kroz duga stoljeća padalo na um da u to posumnja.

Redala su se stoljeća i u punom humanizmu i renesansi pjevale se himne o epidaurskom porijeklu Dubrovnika, i Dubrovčani su svoj grad ovjenčali lоворикама ubranim u vrтовima Epidaura. Tada je proradila mašta, zanesena lijepim latinskim stihovima, i Dubrovnik nije samo nasljednik starog Epidaura u etničkom pogledu, nego su i božanstva starog Epidauruma prešla u Olimp, koji je lebdio nad glavama dubrovačkih humanista i ljudi vremena renesanse.

Tada će i Apolon zasjati ponovo na nebu humanističkog Dubrovnika, a njegov sin Asklepije, božanstvo saronskog Epidaurosa, odnosno u polatinjenom imenu Eskulap, štitit će tvorevine dubrovačke književnosti, pa makar on ne bio bog pjesnika, nego liječnika i ljekarnika.

se i sa kopnene strane lako dao braniti. Ovdje oni sagradiše nastambe, i s početka življaju od ribolova i lova. Njihovo se naselje zvalo po njegovu položaju u šumi (Dubrowa) Dubrovnik od strane susjednih Trebunjana i Srba, i tako se Ragusa zove i danas u slavenskom jeziku» . . . » Sami su stanovnici nazvali svoje naselje Rachusa, kasnije Ragusa.«

F. M. Appendini, *Notizie istorico-critiche sulle antichità storia e letteratura de' Ragusei I*, Ragusa 1802, str. 71-75, zastupa mišljenje da je Epidaurum porušen god. 656, kada su ga porušili »Slaveni udruženi sa Saracenima«, ali tvrdi i to da je Epidaurum bio već »nekoliko puta za vrijeme vladanja cara Heraklija opljačkan.«

Colletti u *Illyricum Sacrum VI* postavlja kao godinu rušenja Epidauruma i osnutka Dubrovnika godinu 639.

J. Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami 1666, str. 43. prihvata potpuno Porfirogenetovo mišljenje da su se Epidaurićani nastanili »na klisuri koja ima oblik poluotoka, i pogodnu luku i tu osnovali Lausium, ili Rausium . . . «

IV

PRIČE I ISTINA

Već su stari, u kasnorimskim vremenima, primijenili pripovijedanja i priče o Kadmu i Harmoniji na naše krajeve, a dubrovački su ih humanisti i neki kasniji pisci povezivali brzo sa svojim Epidaurom. Na taj je način naš Epidaur baštinio i klasičnu pripovijest o Kadmu i Harmoniji koji, bježeći iz Theba u Beotiju k Enhelejima, postaju njihovi glavari i pobjeđuju njihove neprijatelje, Ilire, te se onda pretvore u zmije i nastane u okolini Epidaura. Tu i umiru i bivaju pokopani u Konavlima: Kadmo na podnožju brda Sniježnice, a Harmonija uz drugo brdo, preko puta Konavoske doline, uz morsku obalu.

Međutim priča o Kadmu i Harmoniji nema nikakve historijske vrijednosti za naše krajeve.²⁰ a čak ni u ozbiljnoj literaturi za Epidaur.²¹

Druga se priča, primjenjena na Epidaur, osniva na jednakosti imena našega Epidaura sa peloponeškim Epidaurosima. Jedan od tih peloponeških Epidaurosa je onaj, koji se nalazi u Argolidi, na istočnoj obali poluotoka Akte, na Saronskom zalivu. U tom Epidaurosu postojao je i hram Asklepija i njegove žene Epione, ali mu danas nema traga. Naprotiv je veoma dobro otkriveno svetište Asklepija, boga liječnika, koje se dizalo na jugozapadu Epidaurosa kraj današnjeg sela Ligourio.²²

Drugi se Epidauros nalazio na istočnoj obali Lakonije i naziva se obično Epidauros Limera. Taj grad je bio osnovan od argivskog Epidaursa. I u njemu je postojao kult Asklepija, sa hramom kojega se ostaci još nalaze.²³

Svakako je još u starom vijeku djelovala sličnost imena i možda su još tada građani našeg Epidaura smatrali sebe srodnicima glasovitoga argivskog grada, u kojem je kult Asklepijev uvelike cvao, dok se u njegovoj neposrednoj okolici dizalo veliko svetište, a možda i ljekovita vrela posvećena bogu ljekarstva Asklepiju. Kult Asklepijev prenesen je u Rim III st. pr. n. e., gdje je bog dobio polatinčeno ime Aesculapius. Bio je uvelike podržavan u Rimu i Italiji.²⁴ Vjerojatno su ga rimski kolonisti prenijeli u Ilirik i kasniju Dalmaciju i on je u mnogim mjestima bio uvelike

²⁰ G. Novak, *Prehistorijski Hvar*. JAZU, Zagreb 1955, str. 6.

²¹ G. Novak, *Quaestiones epidauritanae*, Rad JAZU, 339, — Zagreb 1965.

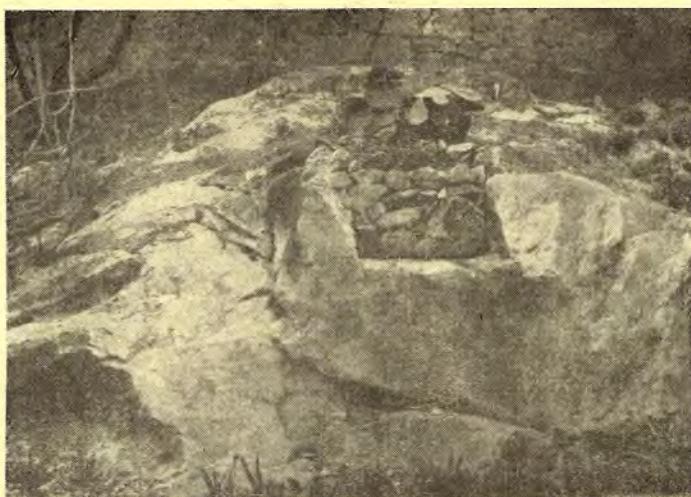
²² Pauly-Wissowa RE vol. VI, Stuttgart 1907, str. 46-50.

²³ Pauly-Wissowa RE cit, str. 50, 51.

²⁴ Cagnat-Chapon, *Manuel d'archéologie romaine*, I. Paris, Picard 1917, str. 421.

poštivan. Napose se u tome ističe Narona,²⁵ barem ukoliko se to tiče onoga što su nam sačuvani natpisi prenijeli.

U Dalmaciji se našlo mnogo gema sa likom Eskulapa, kao u Gardunu,²⁶ u Prološcu,²⁷ u Saloni i tolikim drugim mjestima. Te se gema danas nalaze u Arheološkom muzeju u Splitu²⁸ i u drugim muzejima Hrvatske. U Epidauru su nađene tri gema koje predstavljaju Eskulapa, od kojih dvije na kojima je urezan Eskulap sa Higiejom.²⁹

Slika 9. — Grob uklesan u živcu kamenu u Epidaurumu (Cavtat)

Nikakav ostatak nekog hrama posvećenog Eskulapu, nikakav natpis njemu u čast iz ovih, rimskih vremena ne postoji u Epidauru i njegovoј okolici. To međutim ne isključuje da je u Epidauru postojao i Eskulapov kult i hram, ali se nikako iz ovakovih hipoteza i priča ne smije izvoditi bilo kakav zaključak o postanku Epidaura.

Kad bi gledali na vrela, koja nam govore o poštivanju Eskulapa u Dalmaciji ne bi nikako Epidaurum bio na prvom mjestu. Dok se u Cavatu i njegovoj okolici nije našao nijedan jedini natpis, koji spominje Eskulapa (Asklepija), u Vidu i okolici, dakle u staroj Naroni našlo se je njih tri, od kojih su dva posvećena Eskulapu, a jedan Eskulapu i Higiji.

Obogaćen trgovinom, koja mu je od XI stoljeća dalje davaila potrebnu materijalnu bazu ne samo za goli život, nego i za kulturna strem-

²⁵ Evans, *Antiquarian researches in Illyricum I*, Westminster 1883, str. 17.
CIL III 1766, 1767; 1768.

²⁶ Bull. Dalmato XXI, 148; XXII 9.

²⁷ Bull. Dalmato XI, 131.

²⁸ Bull. Dalmato, passim. v. E. Celani, *Indice generale*, Prato 1912 s. v. Esculapi i Roma 1912 s. v. Esculapio.

²⁹ Evans, o. c. 17.

ljenja, sa stanovništvom, koje je dobrim dijelom još uvijek bilo prožeto romanstvom, ma da je simbioza sa useljenim slavenskim elementom sve više stari romanski živalj pretvarala u slavenski, Dubrovnik je lako i rado primao ljudе i ideje humanizma. Kako mu je pak ime staroga Epidauruma, kojega se on smatrao legitimnim nasljednikom, identično sa imenom peloponeškog Epidaurosa omogućavalo, nastale su vrlo brzo priče koje su preko imena grada dovele do mitoloških kombinacija i povezanosti epidaurskog božanstva Asklepija sa našim Epidaurom. U vezi s time pošlo se je dalje i tvrdilo, ne samo da se u Epidaurumu poštivao Asklepije, nego i to da je taj kult donesen u Epidaurum od onih peloponeških Epidaurićana koji su osnovali jadranski Epidaur.

Početkom XV stoljeća je u Dubrovniku boravio inžinjer i arhitekt Napuljac Onofrije de la Cava, koji je u godinama 1435—1442. sagradio Knežev dvor. U trijemu Kneževa dvora nalazi se na jednom stupu kapitel s likom Eskulapa. Ma da je najvjerojatnije da je sam kapitel i Eskulapov lik na njemu klesao poznati kipar Petar Martinov iz Milana,³⁰ ideju za to dao je bez sumnje humanističkim duhom zadojeni Onofrije, potaknut na to, vjerojatno od dubrovačkih humanističkih obrazovanih građana.

U to je vrijeme posjetio Dubrovnik i istaknuti humanist Ciriaco d'Ancona, koji je bio u prijateljskoj vezi sa Marinom Rastićem (Resti), članom istaknute dubrovačke porodice. Tom je prilikom učeni humanist ispjевao nekoliko latinskih stihova koji su slavili Eskulapa. Stihovi su isklesani na jednoj ploči i ona je još i danas uložena u zid do kapitela sa likom Eskulapa; slavi Eskulapa kao pronalazača lijekova, i Dubrovnik kao njegov rodni grad. U hrvatskom slobodnom prijevodu ti stihovi glase:

»Božanske darove Oca Apolona, liječničke vještine pet vjekova zakopane, koje je jedini pronašao i naučao u koju svrhu koja trava vrijedi, Eskulap, slava naša, rođen u Dubrovniku, ovdje je isklesan. Njega je zahvalna mudrost pređa postavila među bogove, da sve ljudske pohvale nadvisi, svjesna da gotovo nitko nije svim ljudima bolje koristio.«

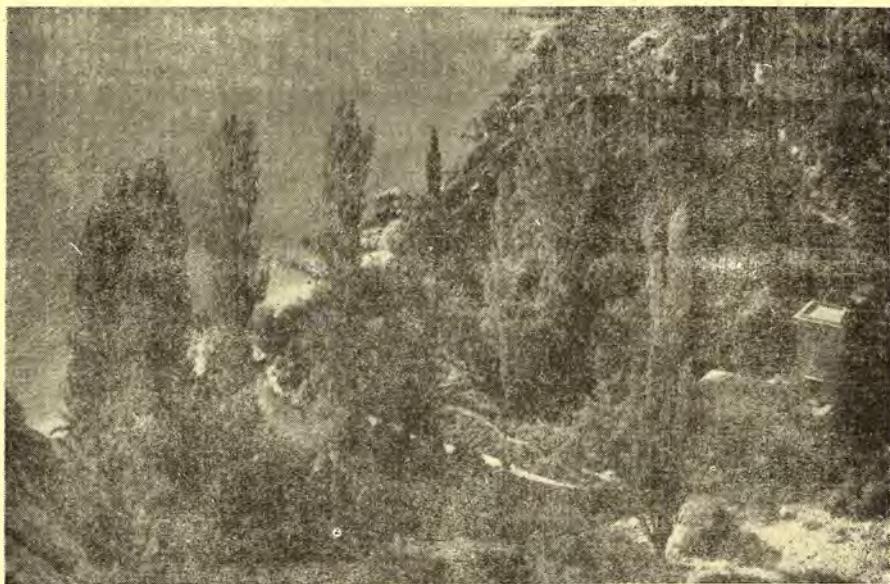
Ovaj kapitel i natpis do njega ne znače ništa više od onoga što stvarno jesu, a to je registriranje mišljenja humanistički zadojenih Dubrovčana petnaestoga stoljeća, i nemaju nikakve veze sa historijskom istinom. Međutim i kapitel i natpis potakli su neke pisce na kojekakve dalekosežne zaključke. Appendini piše da je kip suvremen »u najmanju ruku sa počecima Dubrovnika«.³¹ Šta više, Appendini navodi da je »od mnogih čuo da je ovaj Eskulapov kip, sa svim uresima ovoga i drugih stupova, koji rese veliki portik državne palače, bio prenesen u Dubrovnik iz hrama koji je Eskulap imao u Epidaurumu.³²

Da su vjerojatno Dubrovčani upotrebili za gradnju nekih svojih kuća i tesano kamenje sa ruševina starog Epidauruma, nemože se ni tvrditi ni poricati, ali o nekom hramu u Epidauru, kojega su stupovi preneseni u Dubrovnik, nema apsolutno nikakvih podataka, osim fantastičnih nagađanja.

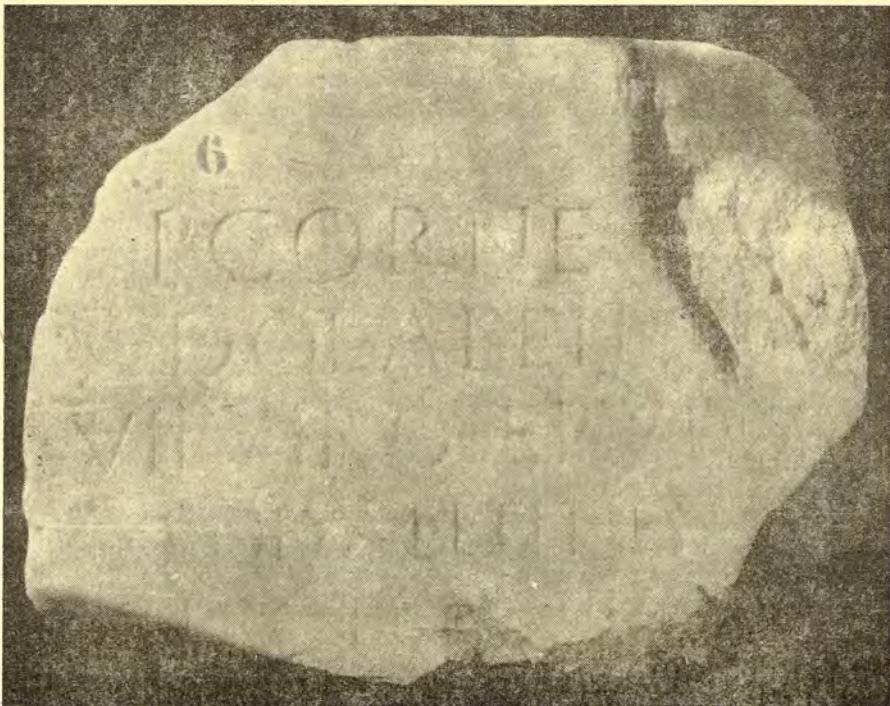
³⁰ C. Fisković, *Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb 1947. str. 27, 28.; Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb 1952, str. 52.

³¹ Appendini, o. c., str. 10, 31.

³² Appendini, o. c., str. 31. op. 1.

Slika 10. — Utok u more rječice Ljute

Slika 11. — Kameni fragment posvećen Publiju Corneliju Dolabelli,
legatu propretore božanskog Augusta

Nema nikakve sumnje da je u Epidauru bilo hramova. Da je postojao forum i na njemu vjerojatno hram posvećen Jupitru, ili Augustu, to je sigurno, jer je tako bilo u svakom municipiju, odnosno u svakoj koloniji. Mi — istina — nemamo ni za takav hram nikakvih sigurnih lokalnih podataka, ali je to izvan sumnje. Međutim za hramove ostalih božanstava ili polubožanstava u Epidaurumu nemamo nikakvih podataka, pa čak ni nikakvih, pa ni najmanjih tragova.

Prema tome, prema materijalu, koji imamo danas, bio on arheološki ili literarni, tj. naveden u djelima suvremenih pisaca od I—VII st. n. e., ne postoji nikakve veze između postanka Epidaura i Heraklova kulta, kao ni nikakve veze između argivskoga Epidaurosa i jadranskog Epidaura.³³

Neki su Dubrovčani, uzdižući sve više direktno postanak svoga grada i dovodeći ga u vezu sa Rimom, gotovo i zaboravili da ističu Epidaurum kao svoj matični grad i njegovo grčko porijeklo.

Stjepan Gradić (Gradi) (1613—1683) piše, sasvim ispravno, da su Dubrovnik osnovali »rimski građani, potomci onih koje su u ilirskom Epidaurumu Rimljani podigli na čast rimskih građana.«³⁴

³³ G. Novak, *Quaestiones epidauritanae*, Rad JAZU, knj. 339, Zagreb 1965.

³⁴ Stephani Gradi *Antiquitatum Rhacusanarum brevis diatriba*, u *Commentariolus Ludovici Cervarii Tuberonis . . . , Rhagusii* 1790, str. 33.

V

EPIDAUR JE ILIRSKO NASELJE

Sve do nedavna vladalo je gotovo opće mišljenje u naučnoj, a i u popularnoj literaturi da je Epidaurum grčka kolonija, ili barem grčko naselje. Na takav je zaključak navodilo samo ime grada, koje je identično sa imenima dvaju grčkih gradova: sa glasovitim peloponeškim Epidaurom u Argolidi i onim istog imena u Lakoniji.³⁵ Međutim naš Epidaurum na istočnoj obali Jadranskoga mora nema nikakve veze s onima na Peloponezu.

Kad se Epidaurum prvi put spominje, god. 47. pr. n. e., ne kaže se da je to bio grčki, a ni rimski grad. Jedno je sigurno: on je postojao tada kao jako utvrđeno mjesto, sposobno da odoli opsadi i s kopna i s mora, ako ne za dugo, ali ipak dotle dok je Vatinijeva flota prisjela iz Brundusija da napadne Pompejevog legata Oktaviju koji ga je bio podsjeo s mora i s kopna.

Epidauros na Jadranu ne spominje nijedan grčki pisac, a da je on kao grčki grad postojao, svakako bi ga spomenuli grčki pisci, koji ponajviše preuzimaju jedan od drugoga.

Grčke su autonomne kolonije na Jadranu Issa,³⁶ Pharos,³⁷ Dimos, Herakleia,³⁸ Korkyra Melaina,³⁹ kovale svoje vlastite novce od prve pol-

³⁵ Evans, *Antiquarian researches in Illyricum*, cit. I, 16, 17. »Epitaurum — a Greek colonial city«, str. 16.

Prema Evansu je u Epidaurumu bila početkom »The original Dorian colony« (str. 17). On kaže da je njegova »The discovery of greek coins and gems on the site of Epitaurum to which I have already referred gives us something more than etymological evidence that the Roman city sprang out of an earlier Greek foundation« (str. 17).

Kao grčku koloniju ili naselje smatraju Epidaur:

Freeman E., *Lettere archeologiche sull'Istria e la Dalmazia*, Split 1886, str. 75.

Patsch, *Epidaurum u Pauly-Wissowa Real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft*, VI, 1, str. 51.

Šišić F., *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, str. 77.

Hrvatska enciklopedija III, str. 649, s. v. Cavtat;

Enciklopedija Jugoslavije II, Zagreb 1956, s. v. Cavtat;

Pomorska enciklopedija, s. v. Dubrovnik, str. 546, Zagreb 1955;

Pomorska enciklopedija II, cit. s. v. Cavtat, str. 192.

³⁶ G. Novak, Vis, Zagreb 1961, str. 53, str. 17-22.

³⁷ G. Novak, Hvar, Beograd 1924, str. 32, 33.

G. Novak, Hvar kroz stoljeća, Zagreb 1960, str. 35 i T. 1.

³⁸ G. Novak, Dimos i Herakleia, Bulićev zbornik — Strenna Buliciiana, Zagreb 1925, str. 657.

³⁹ Brunšmid, *Inscriptions und Münzen*, Wien 1898, str. 69.

vine IV st. pr. n. e. pa nadalje, a Issa sve do gubitka svoje slobode god.
47. pr. n. e.

Epidaurum nije nikada kovao svoje novce, što su sve grčke kolonije na Jadranu činile i što ih naročito ističe kao samostalne i slobodne grčke »polis«. Nijedan natpis nas ne ovlašćuje da ga smatramo bilo kako grčkim gradom. Istina, u njemu je u rimsko doba bilo grčkih trgovaca, ali ti su nestajali unutar njegova autohtonog i romaniziranog življa.

U doba rimsko-ilirskih ratova 230/229 i 220/219. Epidaurum ili nije uopće postojao, ili ako je postojao, bio je sasvim neznatno ilirsko primorsko naselje. Vrlo dobro informirani Polibije, koji spominje sva važna mjesta koja su imala udjela u ovoj borbi, Epidaurum ne spominje ma da su se nedaleko od njega na Visu i Hvaru, pa i u Boki Kotorskoj, gdje je u Risanu boravila i sama ilirska kraljica Teuta, zbivali presudni događaji.

Isto tako nije Epidaurum imao nikakvo značenje ni u rimsko-ilirskom ratu za vrijeme ilirskog kralja Gentija, kada se g. 167 radilo o sudbini Gentijeve države, unutar koje se nalazio teritorij na jugu Neretve. Ni tada ga ne spominje Polibije, koji je bio ne samo suvremenik ovih događaja, nego je i aktivno učestvovao u političkom životu tadanjeg grčkog svijeta.

Ono što nas potpuno uvjerava da Epidaurum nije ni kao veće naselje, a pogotovo ne kao utvrđen grad postojao ni u II st. pr. n. e., jeste: potpuno odsustvo arheoloških nalaza toga vremena. U svim grčkim kolonijama, koje su tada na istočnoj jadranskoj obali postojale, nalazimo bar neki, ma i neznatan trag grčke (helenističke) keramike toga vremena,⁴⁰ a u Epidaurumu toga nema. Nikakva traga »Gnatia« keramici, dakle nikakva traga veza sa istočnom obalom južnog Apeninskog poluotoka, a nema traga ni onoj koja je slična »Gnatii«, a proizvodila se u Issi na otoku Visu.⁴¹ Nema ničega što bi nam moglo nešto kazati o životu Epidauruma u to vrijeme.

Međutim, nas samo ime Epidaurum upućuje na njegovo porijeklo. To ime nije grčkog nego staroilirskog, odnosno pelastičkog porijekla, gdje »deuro« znači drvo, šuma.⁴² Ono dolazi u nekoliko ilirskih imena, kao: Epi-cadus, Epi-catia, Epi-caris, pa u ilirskim imenima mjesta: Epi-damnos, Epi-dotium, Epi-licus portus i Epi-daurum. Vjerojatno ilirsko »epi« znači hrvatski »iza«.⁴³ Prema tome bi ilirski Epidauro značio hrvatski »iza šume«.⁴⁴ To su ime Rimljani polatinili u Epidaurum.

Do velike i lijepе šume, koja je bez sumnje postojala u ovom doista lijepom kraju, obilatom humusom, na poluotočiću, na kojem se danas na-

⁴⁰ G. Novak, *Stari Grci na Jadranskem moru*, Rad JAZU 322, Zagreb 1961.

⁴¹ G. Novak, *Vis*, Zagreb 1961, str. 63.

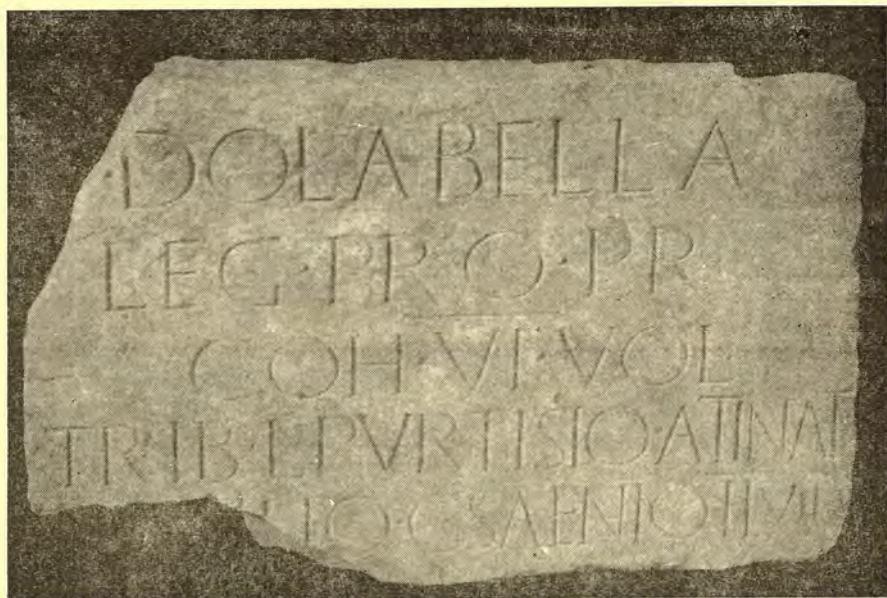
⁴² Budimir M., *Iliri i Prailliri*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII, Split 1962, str. 10—12.

⁴³ A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Bd. II: *Etymologischer Wörterbuch der illyrischen, Grammatik der illyrischen Sprache*; Oesterreichische Akademie der Wissenschaften, Phil-Hist. Klasse, Wien 1959, str. 46.

⁴⁴ G. Novak, *Stari Grci na Jadranu*, Rad JAZU 322, Zagreb 1961, str. 199, 200.

lazi sa njegove jugoistočne i istočne strane mjesto Cavtat, podigli su vjerojatno Prailiri na vrhu brda svoju gradinu (kašteljer), bez sumnje već u bronzano ili najkasnije u željezno doba kojem vremenu pripadaju gomile do samog Cavtata. U toj gradini i oko nje nastalo je naselje, bez naročitog značenja, ali zaštićeno od malih navalnih njihovih suplemenika s kopna i gusara s mora. Ma koliko maleno bilo to ilirsko primorsko naselje, ono je bilo pogodno zbog svojih luka da se u nj sklone grčke lađe, koje su plovile Jadranom prema sjeveru, gdje su se s jedne strane nalazile grčke kolonije Issa, Pharos, Herakleia, Korkyra Melaina, a s druge daleko na sjeverozapadu glasovita Spina sa sjajnom grčkom keramikom, VI i V st. pr. n. e.,⁴⁵ a u Istri Nesakcij,⁴⁶ danas Vizače kraj Pule.

Valle Trebba i Valle Pegga su lokaliteti koji nesumnjivo pripadaju staroj Spini, koja je imala čak svoju riznicu u Delfima. Pet hiljada otkrivenih grobova u Valle Pegga, kraj Comacchija, govore vrlo mnogo i vrlo glasno i ukazuju da Jadransko more u VI i V st. pr. n. e. nije bilo ni jemo, i da su duboko u njegove najsjevernije krajeve zalazile grčke lađe noseći sa sobom grčke trgovce i grčku trgovinu sa dragocjenim atičkim vazama i divnim nakitom, i obrnuto, noseći na jug plodove Padske nizi-

Slika 12. — Drugi fragmenat jednog natpisa posvećena legatu propretore Publiju Corneliju Dolabelli

⁴⁵ Alfieri N. Arias P. E., *Spina die neuentdeckte Etruskerstadt und die griechischen Vasen ihrer Gräber*, München 1958.

⁴⁶ M. Fluss, *Nesactium, Pauly-Wissowa, Realencyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft XVII*, Stuttgart 1957, str. 66.

G. Novak, *Stari Grci na Jadranskom moru*, str. 152 i T. I.

ne s jedne i jantar koji je sa sjevera dolazio s druge strane.⁴⁷ To se nastavilo i u sljedećim stoljećima. Odatle oni srebrni novci Dyrrhachiuma i Apollonije, koje je zabilježio u Cavtatu Evans i datirao ih da su iz III stoljeća pr. n. e., i oni Skodre, koje on stavlja u vrijeme oko 168. pr. n. e. te onaj komadić beotskog novca, koji ne datira.⁴⁸ To malo naselje ojačalo je negdje krajem II stoljeća pr. n. e., a svakako poslije rimsko-ilirskog rata god. 167, ili početkom I stoljeća.

⁴⁷ Alfieri N. — Arias P. E., o. c.

Mostra dell'Etruria Padana e della città di Spina, I. Catalogo, II. Repertori, 12 sett. — 31. ottobre 1960, Bologna 1960.

G. Novak, *Stari Grci na Jadranskom moru*, o. c. str. 154, 155.

⁴⁸ Evans, o. c. str. 6.

VI

RIMSKA KOLONIJA EPIDAURUM

Kada su Rimljani uzeli ilirski Epidaurum, ne možemo tačno kazati, ali to je bilo svakako prije god. 47. pr. n. e., kada se u njemu nalazi rimska posada. Od pobjede Rimljana nad Gentijem god. 167. pr. n. e. i podsjedanja Epidauruma od Pompejeve mornarice, vremenski je razmak od 80 godina, unutar kojeg je Rim mogao da uzme Epidaurum i da ga učvrsti za čuvanje svojih pozicija u tom dijelu nekadanjeg ilirskog kraljevstva.

U tom međuvremenu doselilo se i nekoliko grčkih trgovaca,⁴⁹ kakovih je bilo i po drugim ilirskim mjestima, a napose u Naroni, koja je tada izrasla u velik trgovачki emporij, nedaleko od kojeg su Rimljani vodili ogorčene borbe s ilirskim Delmatima. Grci u Issi, Tragurionu, Epetionu i ostalim isejskim mjestima živjeli su još uvijek svojim slobodnim životom, koji će prestati upravo one godine kada je Vatinije, progoneći Oktaviju, uništio Pompejevu mornaricu kod otoka Tauris (Šcedra), a zatim krenuo u Issu, koja je bila prešla na stranu Pompeja odnosno Oktavija.

Epidaurum kao vjeran rimski grad odigrao je značajnu ulogu u ovoj velikoj borbi na Jadranu i postao je centar rimske vlasti na ovom dijelu Jadranske obale. On će doskora biti podignut i na rang rimske kolonije, i njegovi će građani dobiti rimsко građansko pravo. Plinije naziva Epidaurum kolonijom,⁵⁰ a to nam potvrđuje i natpis koji govori o jednom »svećeniku u kolonijama Naroni i Epidauru.⁵¹

Kada je EPIDAURUM postao rimska kolonija, ne možemo tačno utvrditi. Svakako je to postao prije Plinija Sekunda, dakle prije sedamdesetih godina I stoljeća. Da li je to bio već u doba Augusta, ne možemo ničim potvrditi.⁵²

August je organizirao Ilirik kao provinciju, i tako jedinstven ostao je Ilirik za cijelo vrijeme Augustova vladanja, i dalje za Tiberija i njegovih nasljednika.

Dva natpisa, nađena u Epidaurumu, podignuta u čast legata Augusti propretore P. Cornelija Dolabelle, od stanovnika »Gornje provincije Ili-

⁴⁹ G. Novak, *Das griechische Element in Dalmatiens Städten Carnuntina*, Graz-Köln 1956, str. 124.

⁵⁰ Plinii Secundi Naturalis Historiae XXXVII, III.~22, 23, Lipsiae Teubner 1906, str. 291.

⁵¹ CIL III 12695.

⁵² G. Novak, *Quaestiones epidauritanae*, Rad JAZU, knj. 339. Zagreb 1965.

rika« ukazuju na to da je tada EPIDAURUM bio važno mjesto ovih krajeva.

Već od XVI stoljeća poznat natpis, koji govori o Dolabelli glasi:

P.CORNE(lio)

DOLABELL(ae)

VII VIRO EPVL(oni)

SODALI TITIE(ns)

(L)EG PROPR DIVI AV (GVSTI)⁵³

U hrvatskom prijevodu glasi to ovako :

Publiju Corneliju Dolabelli, septemviru epulu, članu Ticijaca, legatu propretore (namjesniku) božanskog Augusta . . .

Iz svečanog tona natpisa, u kojem se spominju najviše časti Publij Cornelija Dolabelle, vidi se da je natpis podignut njemu u čast, i to za njegova života, a da to nije nikakav nadgrobni natpis. Dolabella je bio »septemvir epulon«, dakle član jednog od četiri najviša i najuglednija kolegija Rima, koji su se nazivali »summa« ili »amplissima collegia«, dakle najviši ili najsajniji kolegiji.⁵⁴ I druga titula »član Ticijaca«, označuje visok položaj u rimskom društvu. »Ticijci« su bili staro službeno bratstvo koje je, kako su mnogi mislili, osnovao kralj Tito Tacije sa zadatkom da podržavaju na doličnoj visini sabinski kult u Rimu. Oni su se brinuli i za žrtve u spomen Tita Tacija. August je bratstvo Ticijaca reorganizirao i iz njega stvorio aristokratsko bratstvo, kojega je član i on bio. Inače o ovom bratstvu ne znamo gotovo ništa.⁵⁵ Međutim nam je upravo ovaj epidaurski Dolabellin natpis svjedokom koliko je to bratstvo bilo cijenjeno u doba Augustovo i kakvoj je visokoj sredini Rima pripadao Dolabella, da se smatralo velikim isticanjem dobrojanstva onoga, komu se u natpisu dodavao naslov »članu Ticijaca« (sodali Titiensi).

Kad tome pridodamo čistoću i ljepotu umjetničko-zanatskog stila slova i njihov poređaj kao i materijal na kome je natpis uklesan, očito je da je postavljen u čast Publij Cornelija Dolabelle za vrijeme njegove dužnosti kao »legata pro pretore« u Iliriku, dakle za vrijeme njegova života i njegove pune političke moći.

Danas nema nikakva traga mjestu na kom se nalazio natpis posvećen Publiju Corneliju Dolabelli. Međutim, još god. 1878, kada je engleski arheolog Artur Evans boravio u Cavtatu i tu vršio i neka iskapanja, pokazivalo se mjesto na kojem je, navodno, stajao taj natpis i spomenik, od koga se navodno našla glava i neki komadi kipa, koji bi pripadao spomeniku koji je prikazivao, najvjerojatnije, samog legata propretora Dolabellu.

⁵³ CIL III str. 288, br. 1741 — sl. 17.

⁵⁴ A. Bouchè—Leclercq, *Manuel des institutions romaines*, Paris 1886, Impr. phot. str. 501, 6; 520.

Hubert—Witgens, Antichità pubbliche romane, Milano 1902, str. 140.

⁵⁵ Bouchè—Leclercq, o. c. 509;

Hubert Witgens, o. c. 162.

Ako skupimo razne zabilješke, koje su od XVI stoljeća zabilježili neki dubrovački pisci o tom spomeniku, izgleda da su se polovinom XVI stoljeća, među ruševinama jedne četverouglaste kule između Cavtata i Obo- da našli spomenuti natpis i glava i dijelovi kipa Dolabelle. Ta je kula imala svega 6 m opsega i bila je natkrivena kupolom. Ona je — nema sumnje — s jedne strane bila sasvim otvorena da bi se mogli vidjeti kip i natpis.⁵⁶

Kako se stari rimski Epidaurum protezao prema sjeveroistoku polu-otočića, vjerojatno je da se na tom mjestu nalazio i njegov forum, i na njemu spomenuta kula i unutar nje spomenik Dolabelli.

Pripovijedanja da se ovdje nalazio grob Publijia Cornelija Dolabelle, ne mogu se prihvati.⁵⁷ On je, poslije svoga propretorijata u rimskoj provinciji Dalmaciji pošao kao prokonsul u Afriku, gdje je bio god. 23. i 24. n. e.⁵⁸

Natpis, o kojem govorimo, postavljen je njemu kao »legatu pro- pretore« »božanskog Augusta«, što je bilo god. 14. n. e., a iza toga je Dolabella bio legat propretore u Dalmaciji cara Tiberija, sve do god. 20. n. e.⁵⁹

Sva nagadanja zbog čega je ovaj spomenik podignut u Epidaurumu nemaju nikakva sigurna oslonca. Mi smo na drugom mjestu ukazali da Epidaurum nije bio nikada glavni grad provincije Gornjeg Ilirika, budući da takova provincija nije nikada ni postojala.⁶⁰ U doba kada je natpis postavljen Epidaurum je pripadao rimskoj provinciji Illyriku, kojega je glavni grad bio Salona, i naronskom sudbenom okrugu (conventus iuridicus), kojemu je središte bila Narona. On dakle nije imao neko veće unutrašnje političko značenje. Epidaurum je bio rimska kolonija, ali da li je već za vremena Dolabelle to bio, nismo sigurni. Kako dakle to da mu se u Epidaurumu diže ovakav spomenik? S druge strane, ne znamo da li je to bio veličanstven ili neki skroman spomenik, na koji bi u ovo sjajno doba rimske epigrafiye mogao sasvim dobro pristajati i ovako isklesan natpis, načinjen u Saloni, ili nekom drugom većem gradu, možda i u Italiji.

Mi imamo danas fragmente Dolabellinih natpisa u Saloni, u Jaderu, koji su isto tako lijepo napisani kao i epidaurumski, iz čega je očito da se za vrijeme Dolabellinog propretorijata u Iliriku pazilo na to podjednako u svim većim gradovima ove provincije.

⁵⁶ Evans, o. c. str. 12.

⁵⁷ Mommsen u CIL III str. 288.

Commentariolus Ludovici Cervarii etc. cit. str. 51.

Nicolaus Joannis De Bona Descriptio urbis Rhacusanae, u Commentariolus cit. str. 28, 29.

Chronica Ragusina Junii Restii, dig. Sp. Nodilo, JAZU, MSHSM Scriptores II, Zagreb 1893, str. 15.

Appendini, Notizie storico-critiche etc. cit, str. 44, 49

⁵⁸ G. Novak, Rad JAZU, 339, Zagreb 1965.

⁵⁹ D. Rendić—Miočević, P. Cornelius Dolabella, legatus propraetore provinciae Dalmatiae, proconsul Africae Proconsularis, Akte des IV internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, Wien 1964, str. 338 ss.

⁶⁰ Novak G., Quaestiones epidauritanae, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 339, Zagreb 1965.

Nema sumnje, Epidaurićani su spomenik Dolabelli podignuli u znak zahvalnosti. Kakva je to zahvalnost bila? Možda zato što je on započeo graditi cestu koja je vezivala Epidaurum sa Naronom i Salonom na sjeveru, a sa Risiniumom, Skodrom i Lissusom na jugu. Vrlo je vjerojatno da je Dolabella i u južnim dijelovima Ilirika učinio isto što i u sjevernim, gdje je dao sagraditi pet cesta koje su iz Salone vodile u unutrašnjost Balkanskog poluotoka i uz obalu na sjever i jug provincije. Mi ćemo se posebno osvrnuti kasnije na veze Epidauruma sa svijetom, ali smatramo da je ovdje mjesto da istaknemo da su te veze započele još u vrijeme Dolabelle. Dolabella je imao naročit smisao za ceste onako kako će 1800 godina poslije toga u istom ovom kraju imati Vicko Dandolo, generalni providur Dalmacije, za vrijeme francuskog vladanja u ovoj pokrajini. Ovaj smisao za cestovnu vezu, koji je Dolabella pokazao upravo u jednom grandioznom zahvatu iz Salone, ovlašćuje nas da nešto slično kažemo za njegovo djelovanje u istom pravcu iz drugog primorskog grada, tj. iz Epidauruma. Ako bi to bilo tačno, onda su Epidaurićani imali vrlo mnogo razloga da mu u čast podignu ovako sjajan natpis.

Manje je vjerojatno da mu je taj natpis bio postavljen zbog toga što je on dao načiniti vodovod iz Vodovađe u Konavlima do Epidauruma. Epidaurum u vrijeme Dolabelle nije sigurno još bio toliko prostran ni toliko napućen, da bi se isplatio tako velik zahvat kao što je vodovod dug kakovih 20 kilometara, vođen po teškom kamenitom terenu. Vrlo je vjerojatno da je vodovod građen kasnije kad je Epidaurum, razvijajući se i živeći mirno unutar velikog imperija, postao vrlo važna tačka na južnom dijelu istočne obale Jadranskoga mora. Ništa nam ne omogućuje da doznamo kada je ovaj vodovod građen. Možemo znati samo to da je postojao prije dolaska Slavena i drugih naroda koji su u VI i VII st. prodirali sve do mora. Možemo nadalje, sudeći po ostacima koji su — istina — vrlo mršavi, ali dovoljno uvjerljivi, suditi da je on postojao u III st. naše ere, kada je još duumvirat bio častan položaj za koji su se građani natjecali i njime ponosili. Natpis⁶¹ koji je nekoć bio uzidan u zidu do samog vodovoda, spominje duumvira.

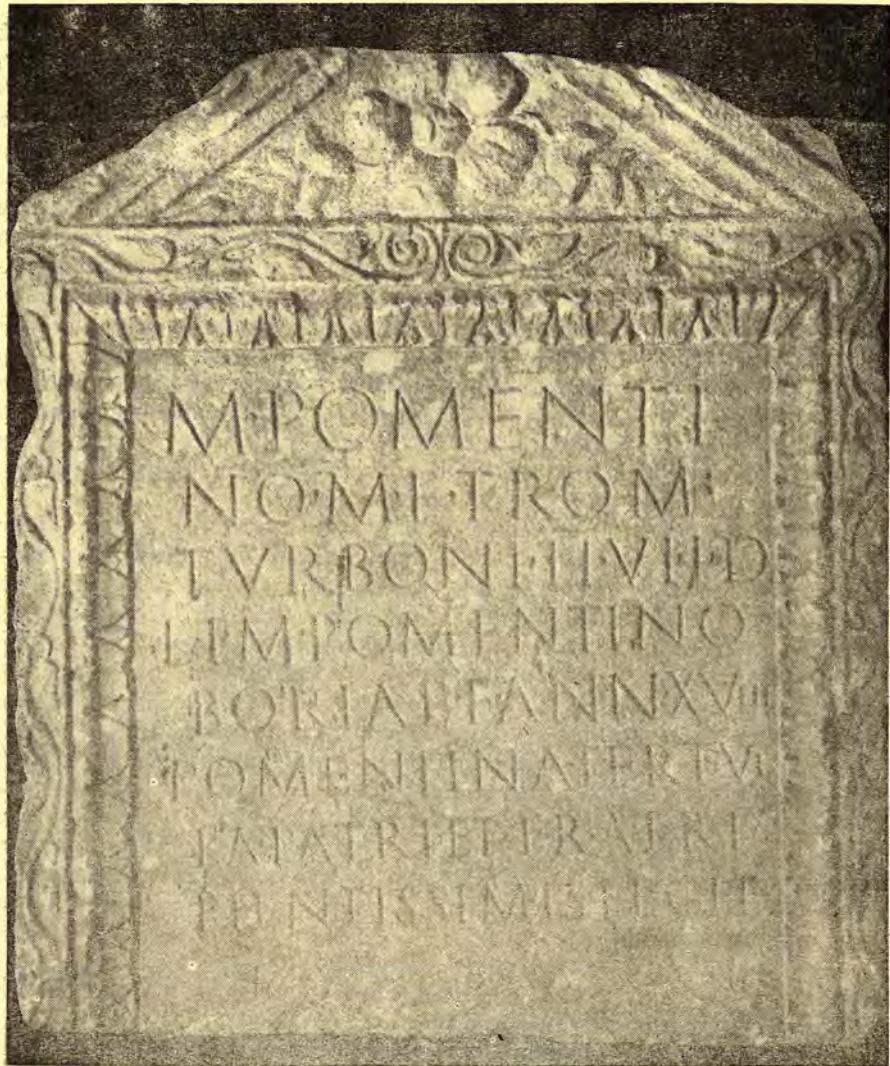
On pripada svakako najkasnije vremenu iz III st. n. e. Prema tome možemo zaključiti da je tada vodovod svakako postojao. Da li je postojao i prije, ne možemo ničim dokazati.

Drugi natpis, tek nedavno otkriven u Cavtatu, dakle u starom Epidaurumu, glasi :

· DOLABELLA
LEG · PRO · PR ·
COH — VI — VOL
TRIB — L — PVRTISIO — ATINATE
..... IO — C — SAENIO — II VIR⁶²

⁶¹ CIL III.

⁶² Publicirao A. Marinović u radnji *Epigrافski spomenici o rimskom namjesniku Dolabelli u Cavtatu, Anal Historijskog Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku VI—VII*, Dubrovnik 1957—59, str. 121 ss. v. Rendić—Miočević, *Cohors VI voluntariorum, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXI, Split 1963, str. 156 ss.

Slika 13. — Stela postavljena u spomen »duumviro iure dicundo«, M. Pomentinu sinu Markovu, pripadniku tromentinskog tribusa (Cavtat)

Natpis je, ma da izgleda da je gotovo u cijelosti sačuvan, ipak uve-like okrnjen, i teško se iz njega dade zaključiti više od onoga što sam kaže, tj. na njemu se spominje Dolabella kao carski namjesnik, zatim VI kohorta dobrotoljaca i tribun Lucije Purtisije iz Atinata, te Gaj Senije duumvir.

Međutim, ovaj nam natpis kaže još nešto što dosad nismo opazili prilikom čitanja i tumačenja ovoga drugog natpisa, nađenog u starom Epidauru, a to je da je na njemu spomenut duovir Gaj Senije, iz čega slijedi da je

EPIDAURUM bio već u doba Dolabelle grad sa rimskim kolonijalnim odnosno municipalnim ustavom, da je već tada imao na čelu duovire, prema tome i da je u njemu već tada postojao »ordo decurionum«, tj. gradsko plemstvo, zapravo rimski građani, odnosno oni, kojima je Rim dao rimsko građansko pravo i pravo autonomne uprave njihova grada.

Prema mišljenju Mommsena, prvi je natpis, koji je on poslije Eitelbergera⁶³ publicirao u velikom zborniku latinskih natpisa CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM III, god. 1873, svršavao ovako: LEGATO PROPRETORE DIVI AVGUSTI ET TIBERII CAESARIS AVGUSTI CIVITATES SUPERIORIS PROVINCIAE HILLYRICI. To bi značilo da su gradovi provincije Gornjeg Ilirika posvetili ovaj spomenik Dolabelli. Međutim to je samo pretpostavka, koja nije nipošto sigurna, jer danas o tome na natpisu nema nikakova traga.

Mommsen je preuzeo popunu natpisa iz nekih rukopisa XVI st., koji su svi jedan od drugog prepisivani, a od njih ju je preuzeo i naš povjesničar Trogiranin Lucij u svom djelu »O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske«, koje je izalo u Amsterdamu godine 1666.⁶⁴

Oslanjajući se na Mommsenov autoritet, kasniji su pisci uzimali da je dopuna, koju i on donosi, kao i Lucije, tačna, i tvrdili da je postojala »Provincija Gornjeg Ilirika« i ona »Donjem Ilirika«.⁶⁵ Međutim, nigdje i nikada nema spomena o »Gornjem Iliriku«, a ni o »Donjem«, i ničim se ne može dokazati da je ta dopuna natpisa, kako je donose i Lucije i Mommsen, doista tako glasila i da je u njoj bila spomenuta »Provincija Gornjeg Ilirika«.⁶⁶

Prema onome čime mi danas raspolažemo, postojala je samo jedna provincija Illyricum, koje je prvi »legat pro pretore« bio Publike Cornelije Dolabella.

Ovakova dopuna koju je Mommsen preuzeo od drugih mogla bi nas zavesti u bludnju i tako dovesti do zaključka da je tada EPIDAURUM bio glavni grad Gornjeg Ilirika, što bi bilo sasvim netačno, jer je sijelo legata Augusti propretore bila Salona, koja je, kao i Epidaurum, bila u navodnom Gornjem Iliriku.

Drugi je natpis, onaj nedavno otkriven, mnogo jasniji. Njega je podigla VI tzv. dobrovoljačka cohorta, (cohors VI. voluntariorum), kojoj je stajao na čelu tribun Lucije Purtisiye iz Atinata, za vrijeme uprave epi-

⁶³ R. Eitelberger v. Edelberg, Die Mittelalterlichen Kunstdenkämler Dalmatiens in Arbe, Zara, Traù, Spalato und Ragusa — Jahrbuch der K. K. Zentralkommission V Bd, Wien 1861, 288.

⁶⁴ Joannis Lucii, De regno Croatiae et Dalmatiae, libri sex, Amstelaedami, apud Joannem Blaeu, Anno MDCLXVI, str. 22.

⁶⁵ Vulić N., u Pauly-Wissowa, Realencyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft IX, Stuttgart s. v. Illyricum.

E. Ruggiero, Dizionario epigrafico di antichità romane, vol. IV, fasc. I, str. 23.

Šišić F., Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, str. 104.

M. Barada, Dalmatia superior, Rad JAZU 270, Zagreb 1949, str. 93.

G. Novak, Prošlost Dalmacije I, str. 68.

⁶⁶ G. Novak, Quaestiones epidauritanae, Rad JAZU 339, Zagreb 1965, str. 101. ss.

Slika 14. — Stela postavljena u čast Publiju Marciju sinu Publijevu, pripadniku tormentinskog tribusa. (Cavtat). Na kraju natpisa je označeno da je mjesto na kom je stela postavljena dano zaključkom Orda decuriona (L. D. D. D.)

daurskih duovira, Gaja Senija i njegova kolege, čije nam se ime nije sačувalo.

Imamo dakle već između godine 14. i 20. n. e. EPIDAURUM kao potpuno uređen rimske municipij, odnosno rimsku koloniju, kojoj na čelu stoje dva duovira.

Potpuno uređen, kao i svaka druga rimska kolonija ili municipij, EPIDAURUM je imao i svoj uređeni gradski okolni teritorij i svoju limitaciju.

To što je natpis datiran i po dvama duovirima dovoljan nam je dokaz da je u vrijeme postavljanja natpisa Epidaurum bio rimski municipij ili rimska kolonija, jer inače ne bi imao duumvire.

Kada je Epidaurum postao municipij, i da li je on uopće bio ikada municipij, ili je ilirski grad pretvoren odmah u koloniju, nije nam moguće iz sačuvanih spomenika doznati.

No sigurno je to da je on u drugoj polovini I st. n. e. bio kolonija, jer ga kolonijom naziva Plinije Sekund koji je umro god. 79. n. e. za provalu Vezuva.⁶⁷ Kada je Epidaurum postao kolonija, ne možemo još utvrditi, ali je vjerojatno da je to postao u isto vrijeme kada i Narona i Salona, tj. u doba Augusta god. 34—33 pr. n. e.⁶⁸

U doba kada je Plinije pisao rimska se provincija Dalmacija dijelila u tri sudbena okruga, koji su se nazivali »conventus iuridici«: skardonski, salonski i naronski. Skardonski je isao od Raše u današnjoj Istri do rijeke Krke, naronski od Krke do linije Nareste — sjeveroistok na Drinu, a naronski od Nareste (Jesenice) do rijeke Mat u današnjoj Albaniji. Svaki se od njih protezao i duboko u unutrašnjost, jer je rimska provincija Dalmacija dopirala do duboko u današnju Srbiju, pripadao joj je još uvijek Čačak, a možda i Rudnik a na jugoistoku je dopirala do Šare planine.⁶⁹

Epidaurum je pripadao naronskom konventusu. Kao dio tog konventusa, Epidaurićani su morali ići na sud u Naronu, u kojem je gradu, namjesnik kao i u ostalim dvama gradovima provincije, od vremena do vremena sudio. Međutim je namjesnik, koji se od godine 11. pr. n. e. nazivao legatus Augusti propretore, za pojedine rasprave često imenovao suce, kojima bi povjerio suđenje. Poznato nam je nekoliko takvih slučajeva u Dalmaciji, koje su nam natpsi sačuvali,⁷⁰ ali nijedan nije nađen u Epidaurumu niti spominje Epidaurićane.

Kako su konventi bili i centralna mjesta za određivanje i plaćanje poreza, koje su zakupljivali carinici, Epidaurićani su mnogo puta išli i zbog tih svojih poslova u Naronu.

Narona je dakle bila veći tj. konventske centar za Epidaurum, ali je glavni grad rimske provincije Dalmacije bila Salona. U Saloni je bilo za

⁶⁷ C. Plini Secundi *Naturalis Historiae libri XXXVII*, Lib. III, 22 — »A Nárone amne C M passum abest Epidaurum colonia« —

⁶⁸ G. Novak, *Isejska i rimska Salona*, Rad JAZU, 270, Zagreb 1949, str. 79.

⁶⁹ G. Novak, *Prošlost Dalmacije I*, str. 68.

⁷⁰ CIL III 2882, CIL III.MOe XII, str. 102, Rugg. I. 621.

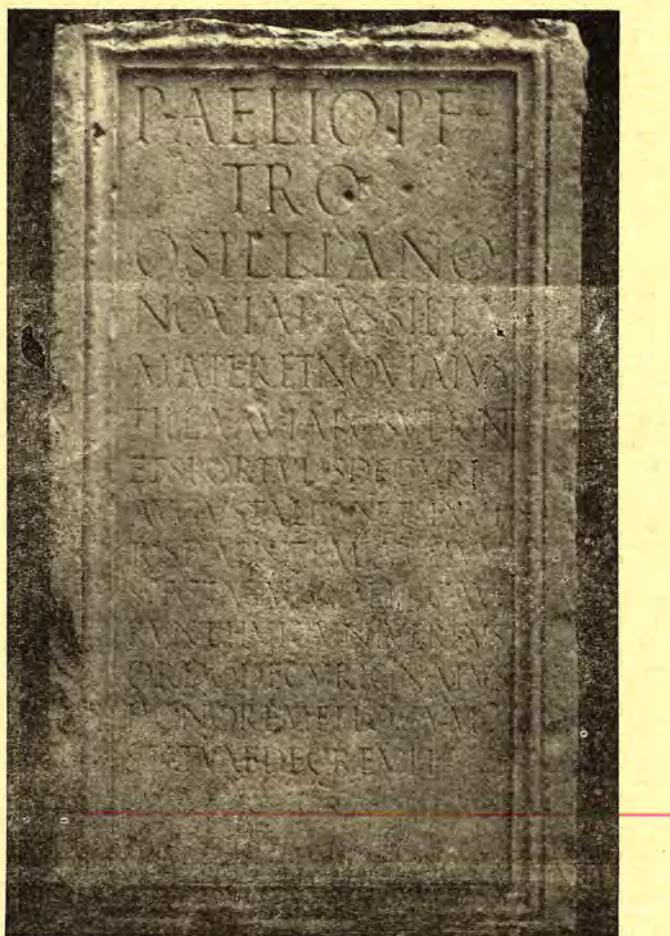
vrijeme republike stalno sjedište prokonsula, a kada je Dalmacija postala carska provincija tj. od god. 11 pr. n. e. sjedište »legata Augusti propretore«. Takav je »legatus pro pretore« bio Publike Cornelije Dolabellu, o kom smo već govorili.

Kao i neke druge rimske kolonije (municipija) u Dalmaciji, (Salona, Narona, Jader i dr.) i Epidaurum je osnovan tako da su Rimljani najprije

Slika 15. — Rimski nadgrobni natpis u Bogišćevu zbirci u Cavtatu
(Na kraju natpisa je označeno da je mjesto za grobnicu dano zaključkom decuriona)

poslali u ilirski već postojeći grad nekoliko rimskih građana, a zatim, kada je grad bio čvrsto u njihovim rukama, svim su građanima toga grada dali ili rimsko ili latinsko građansko pravo. Prvi su gradovi postali rimske kolonije, drugi municipija. I jedni i drugi su odmah uvršteni u jedan od ukupno 35 rimskih tribusa. Dalmatinske kolonije i municipija bili su uvršteni u dva tribusa: tribus Tromentina i tribus Sergia. Epidaurum je pripadao tromentinskom tribusu. Tako je Epidaurum bio usko povezan sa Rimom, i njegovi su građani, otkad je postao kolonija, uživali puno rimsko građansko pravo. Mnogi su od njih s ponosom označavali da je neki njihov rodak pripadao tromentinskom tribusu, kao npr. Pomentina Terrulia, koja je podigla spomenik svom ocu Marku Pomentinu sinu Mar-

Slika 16. — Stela postavljena u spomen P. Aeliju sinu Publijevu,
članu tromentinskog tribusa

kovu, pripadniku tromentinskog tribusa.⁷¹ Isto tako je i Varius Festus istaknuo na spomeniku, koji je podigao Publiju Marciju sinu Publijevom, da ovaj pripada tribusu tromentinskom.⁷²

Pripadnost jednom rimskom tribusu donosila je građanima neke kolonije, odnosno nekog municipija, velike privilegije kada su bili u Rimu, jer su bili tretirani kao rimski građani, ali je bez sumnje bilo i nekih obaveza što su ih kolonije, odnosno municipiji, imali prema Rimu, od kojih je svakako bila jedna od najvažnijih plaćanje poreza i briga za čuvanje mira i reda u koloniji, odnosno municipiju, i u njihovoj okolini.

⁷¹ CIL III 1748 sl. 14.

⁷² CIL III 1755 sl. 15.

VII

UPRAVA I SLUŽBENI KULTNI KOLEGIJI RIMSKE KOLONIJE EPIDAURUM

Kolonije i municipija bili su najčvršća snaga u čuvanju rimskog gospodstva u svim dijelovima golemoga rimskog carstva.

Da ta svoja najvažnija uporišta što više podigne kao i njihovu svijest pripadnosti Rimu, kao njegov sastavni, ravnopravni i slobodan dio, Rim je osiguravao i kolonijama i municipijima najširu unutrašnju autonomiju. Takovu je autonomiju imao i Epidaurum, u što nas upućuju brojni natpisi koji su u njemu do danas nađeni.

Baza kolonijske autonomije Epidauruma bio je, kao i u svim kolonijama i municipijima, »ordo decurionum«, tj. »red«, »stalež« dekuriona, koji je upravljao gradom onako kako je rimski senat upravljao državom i gradom Rimom. »Ordo decurionum« ima svu vlast u koloniji ili municipiju, on odlučuje o ceremonijama prilikom javnih žrtava, određuje proračun za bogoslovne čine, brine se za svečanosti i igre, bira i postavlja augure, haruspice, flamine, sevire augustale, augustale, upravlja mjesnom pravdom, naročito u kaznenim slučajevima, upravlja općinskim finansijama, brine se za izvršavanje oporuka, dozvoljava gradnje i investicije, podizanje spomenika, gradi i popravlja gradske zidine, kule, ceste, mostove, terme, hramove, bazilike, teatre, vodovode, zdence, javne česme, kloake, nadzire kazališne igre, mjere i uteze, i bira magistrate: duumvire (duovire, II-umviri) i duumvire (duovire) quinquenales (II-umviri quinqueales), quāttuorvire (IV-viri), censore, edile, prefekte, questore, tribune, decurione, predlaže ili imenuje patronе, daje građanstvo, brine se za dovoz žita, daje trgovcima dozvole za obavljanje njihova posla, daje počasti, diže spomenike itd.

Epidauraški spomenici mnogo nas puta upućuju u pojedine djelatnosti epidauraškog »orda dekuriona«, pa i u neke, za koje je trebao »decretem decurionum«, tj. zaključak za koji se tražila prisutnost dvije trećine dekuriona i natpolovična većina prisutnih. L. D. D. D. je skraćenica prema LOCUS DATUS DECRETO DECURIONUM (mjesto dano zaključkom dekuriona), a nalazi se na spomeniku koji je Invintilla postavila svom sinu,⁷³ kao i na onom koji je Varius Festus postavio Publiju Marciju.⁷⁴

⁷³ CIL III 1746.

⁷⁴ CIL III 1755 sl. 16.

Slika 17. — Natpis u spomen dekurionu Q. Cassi-ju Aquili, što mu ga podigše žena Epidia Celertina i kćerka Cassia Aquilina (naden u Cavattatu)

Na natpisu koji su Novia Basilia, majka, i Novia Iustilia, baka, postavili Publiju Aeliju kaže se HVIC VNIVERSVS ORDO DECVRIONATVS HONOREM ET LOCVM STATUAE DECREVIT⁷⁵ (Ovome je cjelopuni ordo dekurijona odredio počast i mjesto za kip).

Kako je, što se iz natpisa vidi, i u Epidaurumu, kao i u drugim kolonijama i municipijima, »ordo« dekurijona odlučivao o svim najvažnijim stvarima u gradu, svaki je građanin Epidauruma u prvim stoljećima n. e. nastojao da bude član toga »orda«, tj. da bude dekurion.

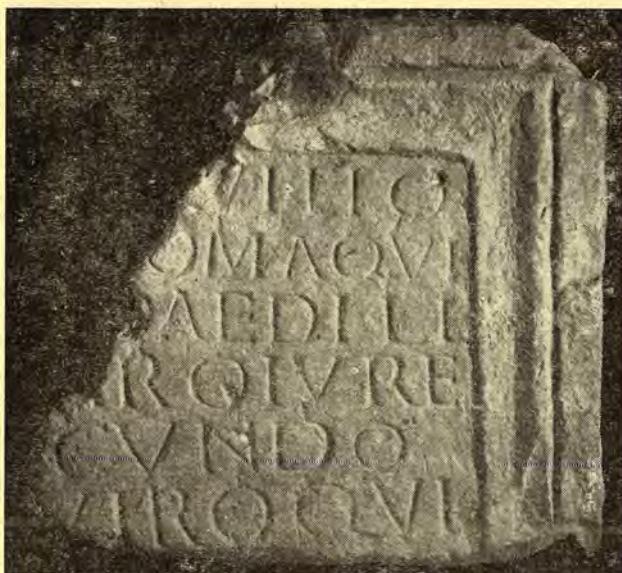
»Decurio« je mogao postati svaki slobodan građanin, ako je bio »ingenuus«, tj. rođen kao slobodan građanin te ako nije bio kažnjen zbog kakvog zločina i nije vršio kakvu nečasnu službu, i ako je odslužio vojni rok ili navršio tridesetu godinu života, a kasnije, od Augusta nadalje, dvadeset i petu te plaćao određenu visinu poreza, tj. imao određeno visok imetak i imao »domicilium« (domovno pravo) u dotičnom municipiju ili koloniji. Dekurionat je bio doživotna čast, a gubila se samo zbog nečasnih čina.

U Epidaurumu imamo dovoljno natpisa koji spominju dekurione, posred onoga što smo već naveli za cjelokupni »ordo«. Kao »decurio« na-

⁷⁵ CIL III 1745 sl. 17.

ziva se na natpisu Publije Aelije,⁷⁶ zatim Q. Cassije Aquila kome njegova žena Epidia Celertina i kćerka Cassia Aquilina podigše spomenik.⁷⁷

»Ordo decurionum«, ili često skraćeno »Ordo« bira pročelnike kolonije odnosno municipija; duumvire odnosno quattuorvire, duumvire iure dicundo i duumvire quinquenales. U Dalmaciji su IV-viri rijetki. Ponajviše na spomenicima nalazimo II-vire (duumvire ili duovire), a također i duumvire iure dicundo.

Slika 18. — Natpis postavljen u čast edila i duumvira iure dicundo Aquilija
(Bogišićeva zbirk u Cavtatu)

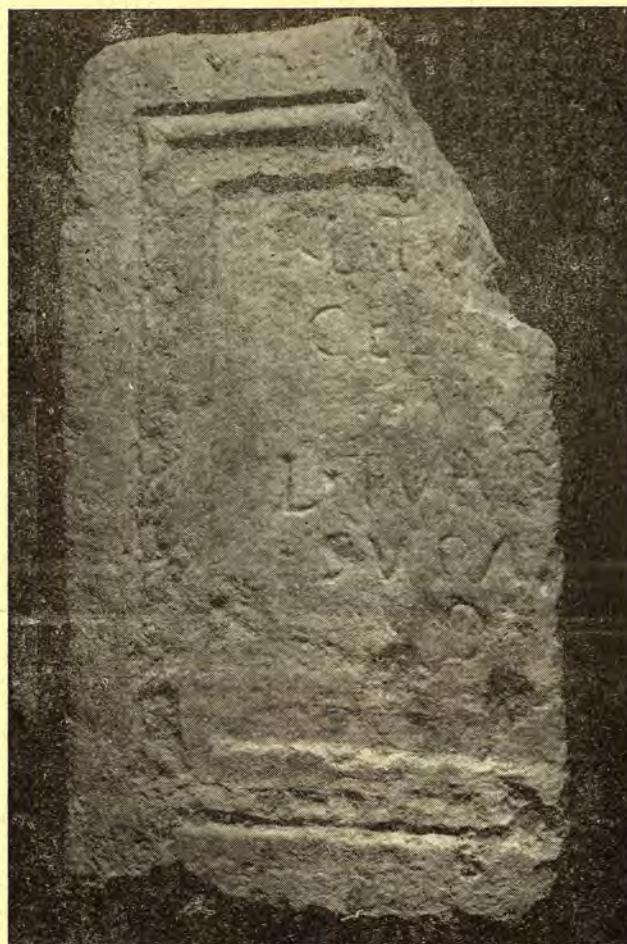
»II-viri iure dicundo«, izabrani od »orda«, imaju najviše čast u koloniji odnosno u municipiju, oni predsjedavaju sjednicama »orda« i sude u redovitim parnicama. Kao što su u Rimu dva konsula eponimi za godinu, u kojoj oni stoje na čelu države, eponimi za neku koloniju, odnosno municipij su »duumviri iure dicundo«. Svakih pet godina biraju se »duumviri quinquenales«, koji su dužni da provjere census, srede poreze, javne troškove i proračune.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ovaj, još nepublicirani natpis nalazi se u Bogišićevoj zbirci Hist. instituta JAZU u Cavtatu (v. sl. 17.) i glasi:

Q . CASSIO AQVILAE
DECURIONI . EPIDIA . CE
LERTINA . VXOR . ET . CASSIA
AQVILINA . FILIA . PATRI
PIISSIMO . ET . SIBI . ET . SVIS
VIVAE . FECERUNT

I »duumvire« i »duumvire iure dicundo« i »duumvire quinquenales« nalazimo na epidaurskim natpisima. Marko Pomentinus, kome kćerka Tertulla postavlja spomenik, označen je kao »duovir iure dicundo«.⁷⁸ Isto je tako kao »duovir iure dicundo« označen i (Aq)vilije (....) Aquilin⁷⁹ (sl. 18.) koji je bio i »duovir quinquenalis«.⁸⁰ »Duoviri« su bili i ... Placidus i ... Epidianus.⁸¹ Isto tako označen je kao duovir Q ...

Slika 19. — Nadgrobni rimski natpis u Bogišićevoj zbirci u Cavtatу

⁷⁸ Tako razrješavam treći redak natpisa u *CIL III* 1748. Momson uz taj redak stavljala »sic!«, što smatram nepotrebним, i čitam TVRBONI . II . VI . I . D. — *Turboni duoviro iure dicundo.*

⁷⁹ Evans, *Antiquarian researches in Illyricum*, str. 14 — *CIL III* 8407.

⁸⁰ Isti natpis.

⁸¹ *CIL III* 1747.

Fulvije.⁸² »Duumviri iure dicundo« Publike sin Publike Urbicus i Publike Anulenus Bassus su kao takovi na gradski trošak popravili cisternu.⁸³ I na jednom jako oštećenom nepubliciranom natpisu (sl. 19.) vidimo nekog Celsiusa »duovira iure dicundo«.

U Epidaurumu nalazimo i edile,⁸⁴ koji se ponekad u nekim gradovima nazivaju »duoviri aediles«, sa nedovoljno određenom funkcijom, ali svakako su se brigali za gradsku sigurnost, čistoću, i neke svečanosti. Oni su ponekad zajedno sa duovirima sačinjavali »quattuorvire« (IV-viri), pa su se prvi nazivali »duoviri iure dicundo«, a druga dvojica »duoviri aediles«. Možda su oni u Epidaurumu imali nadzor nad vodovodom, koji je iz Vodovade preko Konavala dovodio vodu u grad.⁸⁵

Neki su dalmatinski municipiji, odnosno kolonije imali svoga patrona, koji je u Rimu zastupao interes grada i njegovih stanovnika. To smo ustanovili za Aenonu,⁸⁶ Issu,⁸⁷ Curictu,⁸⁸ Jader⁸⁹ i Salonu.⁹⁰ Ali o tome da je i Epidaurum imao svoga patrona, nismo mogli naći ništa na pronađenim natpisima.

Slika rimske kolonije odnosno municipija ne bi bila potpuna kad ne bi tu postojao nikakav svećenički kolegij.

Prema uzoru na Rim imali su svoje »pontifices«, tj. kolegij koji se brinuo za kult svih božanstava, i kolonije i municipija u rimskom carstvu, a tako je bilo i u rimskoj provinciji Dalmaciji. Našli su se spomenici s natpisima pontifika ne samo u Saloni,⁹¹ nego i u Aenoni,⁹² Doclei,⁹³ Jaderu,⁹⁴ Naroni,⁹⁵ Nedinumu,⁹⁶ Scodri,⁹⁷ a i drugdje. U Epidaurumu se još nisu našli, ali nema nikakove sumnje o tom da je pontifika bilo i u Epidaurumu.

Pored pontifika dalmatinski su gradovi imali i »sacerdotes«, koji su bili određeni za kult raznih bogova i božica, ili su bili svećenici nekog stranog kulta. Tako nalazimo u Saloni »sacerdotes« (svećenike) Vulcanu,⁹⁸ Jupitru⁹⁹ i druge, a na Korčuli svećenike Venere Pelagijske.¹⁰⁰ I u Epidaurumu se spominje jedan »sacerdos«, što više, on je bio »sacerdos in coloniis Narona et Epidauro«, tj. svećenik u kolonijama Naroni i Epidau-

⁸² CIL III 8408.

⁸³ CIL III 1750.

⁸⁴ CIL III 8407.

⁸⁵ Evans, o. c., 14.

⁸⁶ CIL III 2973, 2975, 2976.

⁸⁷ CIL III 3078.

⁸⁸ CIL III 3126.

⁸⁹ CIL III 2932.

⁹⁰ CIL III 8753, 8796, 8715.

⁹¹ CIL III 1933, 2066, 2081, 8718, 8753, 8797.

⁹² CIL III 2977.

⁹³ CIL III 12692.

⁹⁴ CIL III 2920, 2927, 2932, 9997.

⁹⁵ CIL III 1822.

⁹⁶ CIL III 5869, 2870.

⁹⁷ CIL III 12695.

⁹⁸ »Sacerdos Volcani Saloni« CIL III 8819.

⁹⁹ »Sacerdos Iovis optimi maximi Dolicheni Saloni« CIL III 8785.

¹⁰⁰ »Sacerdos Veneris Pelagiae« CIL III 10083.

rumu.¹⁰¹ Pored toga čitava je Dalmacija imala svoj posebni sacerdotium, pa se taj vrhovni sacerdos zvao »*sacerdos provinciae Dalmatiae*.¹⁰²

U Dalmaciji nalazimo i »augure«, koji su pripadali vrlo važnoj instituciji, u prvom redu zbog auspicija. O njima govore spomenici u Saloni,¹⁰³ Scardoni,¹⁰⁴ Epetiumu,¹⁰⁵ Peguntiju,¹⁰⁶ Lissusu,¹⁰⁷ Nedinumu,¹⁰⁸ ali ih ne spominje nijedan dosad nađen natpis u Epidaurumu, mada nema nikakve sumnje o tom da ih je i u njemu bilo.

Najvažniji kult u carsko doba bio je svakako kult Augusta. Oni koji su se brinuli za taj kult bili su udruženi u »augustales«. U Rimu je to bio najugledniji svećenički kolegij. »Sodales augustales« (drugovi augustalci) bili su izabrani iz najuglednijih rimskih obitelji. Taj se kolegij bavio kultom julijskog roda (gens Julia). Pored ovog glavnog, bilo je u Rimu i drugih udruženja kojih su se članovi zvali augustales i bila im je dužnost podržavati kult gens Julia, a kasnije i onih ostalih careva.

Slika 20. — Ulaz u špilju boga Mitre u Močićima (Konavli)

¹⁰¹ CIL III 12695.

¹⁰² CIL III 12766.

¹⁰³ CIL III 1942, 8733, 8737, 8787.

¹⁰⁴ CIL III 2802.

¹⁰⁵ CIL III 8524.

¹⁰⁶ CIL III 8523.

¹⁰⁷ CIL III 1704.

¹⁰⁸ CIL III 2866.

Slična su kolegija postojala i u rimskim kolonijama i municipijima sa svrhom da se brinu za kult Augusta a kasnije i drugih careva. Dekurioni su svake godine birali između pučana (plebejaca) njih šestoricu koji su nosili naslov seviri (ili sexviri) Augustales. Poslije svršene godine dekurioni su birali drugu šestoricu, dok su prošlogodišnji »seviri Augustales« postajali »sevirales«. Svi oni zajedno sačinjavali su kolegij »Augustales«, s pravom da pri svečanostima nose praetextu, dok su seviri imali i pretextu i dva liktora s »fasces«.¹⁰⁹

Takav je kolegij postojao i u Epidaurumu, kako nam to lijepo svjedoči već spomenutti natpis koji su u čast Publij Aelija podigli njegova majka i baka. Na tom se natpisu spominju »sexviri augustales«.¹¹⁰

I u Epidaurumu, kao i u drugim gradovima, pa i u Rimu bila je velika čast biti članom ovoga kolegija, koji je na društvenoj ljestvici stajao na mjestu između »decuriona« i puka, ali ta je čast donosila i dosta ve-

Slika 21. — Reljef boga Mitre iz špilje-mitreja u Močićima
(danas u rodnoj kući B. Bogišića u Čavtatu)

like terete. Augustales su se brinuli za žrtve u čast i slavu Augusta, a troškove za njih namirivali su iz vlastitih sredstava. Te su žrtve prinosili u hramu, koji je i u Epidaurumu bio podignut na forumu u čast Augusta. To je uzrok što je, kada su ekonomski prilike postale skučenije, i ta čast, kao i dekurionska, postala teret za onoga koji ju je imao. Zbog toga se ustanovio »ordo Augustalium« (stalež Augurstalaca) i ta je čast postala

¹⁰⁹ A. Bouchè—Leclercq, *Manuel des institutions romaines*, Paris 1886, st. 559, 560.

¹¹⁰ CIL III 1745 — naša sl. 16.

nasljednom, pa su već djeca morala doprinositi za troškove kolegija, a novi su članovi bili samo slobodnjaci.

U rimskoj provinciji Dalmaciji nalazimo Augustales u Epidaurumu, u Aenoni (Nin),¹¹¹ Aequumu (Čitluk),¹¹² Jaderi (Zadar),¹¹³ Saloni (Solin),¹¹⁴ i Senii (Senj).¹¹⁵ Nema sumnje da ih je bilo i drugdje, ali o tom nam se nisu sačuvali natpisi.

¹¹¹ *CIL III* 2978, 10018.

¹¹² *CIL III* 3016.

¹¹³ *CIL III* 2921, 2923, 2925.

¹¹⁴ *CIL III* 2092, 1947—8566, 8675, 2095—8583, 2099, 2100—8586, 2101, 2103, 2671—9707, 8784 a, 8786, 8781, 8792, 8804, 2093, 2095—8584, 2098, 2102—8587, 2104—8588, 8708, 8803, 8811.

¹¹⁵ *CIL III* 3016, 3017.

VIII

KULTOVI U EPIDAURUMU

Rimski kolonisti, vojnici i trgovci donosili su sobom i svoju vjeru, a kako je u njihovim rukama, od momenta kad je neko mjesto postalo rimski municipij ili rimska kolonija, dakle steklo rimsko građansko pravo, bio i službeni kult vezan uz kolonijalni ustav, građani dotičnog municipija odnosno kolonije nastojali su da i u kultu, kao i u upravi slijede glavni grad.

Tokom decenija i stoljeća u Dalmaciji su se štovali svi bogovi staroga Rima i svi oni koje je Rim kasnije primio iz prostranoga svog carstva u svoj Olimp. Nezavisno od toga ili u simbiozi s rimskim božanstvima, štovala su se i dalje stara ilirska božanstva, kao i poneka božanstva koja su sobom donijeli vojnici koji su bili rodom iz dalekih krajeva carstva.

Jupiter, Apolon, Juno, Bacchus, Ceres, Diana, Fortuna, Lares, Liber, Maja, Mars, Merkur, Minerva, Nemesis, Neptun, Nymphae, Parcae, Penates, Pluto, Polux, Priapus, Proserpina, Quirinus, Terra Mater, Venus, Vesta, Victoria, Virtus, Volcanus, Aesculapus, Celeia, Epona, Fons, Hermes, Hercules, Heleios, Isis, Sarapis, Luna, Mithras, Numen Augusti, Saturnus, Sol, pa mnogobrojni geniji i bezbrojna polubogašta štovala su se po cijeloj rimskoj provinciji Dalmaciji, u svakom municipiju, u svakoj koloniji, šta više, u svakom selu, kako nam upravo mnogobrojni natpisi ukazuju. Da ne govorimo o Saloni, u kojoj su se poštivala upravo mnogobrojna božanstva, kako nam to svjedoče nađeni natpisi, ističemo Naronu, najbliži veći grad Epidaura.

U Naroni su se poštivali prema nađenim natpisima Jupiter, Eskulap, Diana, Fortuna, Ceres, Liber, Libera, Hygija, Mars, Merkur, Neptun, Ninfe Augoste, Saturn, Venus Victrix Augusta.¹¹⁶ Pored toga poštivao se i genij puka.¹¹⁷ Kult Augusta i Auguste bio je uvijek najznačajniji.

Iz ovih imena božanstava, koji nam se na natpisima Narone spominju, vidi se da je Narona vrlo brzo bila sasvim romanizirana i da je ilirski elemenat potpuno podlegao. Međutim tako nije bilo izvan rimskih ko-

¹¹⁶ *CIL III* 1769, 1770, 1796, 1776—1783, 1766, 1767, 1768, 1772, 1773, 1774, 1771, 1784, 1790, 8430, 8431, 1791, 1792, 1793, 1794, 1795, 8419, 1796, 1797. *cfr. Alacević G., Notizie su Narona desunte dalle epigrafi antiche, Bull. Dalmato XXII*, str. 20.

¹¹⁷ *CIL III* 1775.

lonija i municipija. Istina, i tamo su naročito isluženi legionari unosili sve više rimska božanstva, ali su se domaća i dalje održala, često uvelike spojena sa rimskim. Malo po malo pa stanovnici ove provincije nisu više ni razlikovali što je ilirsko, što rimske, a što nekog drugog naroda.

Starog riječnog ilirskog boga Bindu spojili su u nekim mjestima sa Neptunom, pa su ga čak i nazvali Bindus-Neptunus, čije se jedno svetište nalazilo na izvoru Privilice, pritoka Une, koji izvire iz gore Debelače blizu Bihaća. Takvih primjera ima mnogo.¹¹⁸

Rimski Silvanus, ilirski Vidasus¹¹⁹ ostao je omiljeno božanstvo i Ilira i Iliro-Kelta. Rimljani, koji bi došli po nekom službenom poslu i ostajali u ovim krajevima, ili bi se u njima definitivno naselili, prilagodili bi se ovom shvaćanju pa bi štovali ovakve mješovite bogove, čak bi im dizali i žrtvenike i sudjelovali u kultu i svečanostima.¹²⁰

Kult božice Latre bio je uvelike raširen na teritoriju oko Carinuma¹²¹ i Nediniuma.¹²²

Tako je bilo bez sumnje i u Epidaurumu, što možemo, bez bojazni da ćemo pogriješiti, zaključiti ne samo analogijom prema ostaloj rimskoj provinciji Dalmaciji, nego i iz Silvanova kipa u speleumu u Močićima.¹²³

Pojedine kolonije i municipija imali su svoje genije. Tako su nam natpsi potvrdili genija za Epetium (Stobreč),¹²⁴ Novae (Runović)¹²⁵ Scardonu (Skradin),¹²⁶ Municipium Magnum (na Baljinoj Glavici u Umljanoviću i Kljakama).¹²⁷ Svoga su genija imala mnoga mjesta u unutrašnjosti.¹²⁸

Svi su radnici imali svoga genija, i imale su ga i čitave narodne grupe. Tako se u Naroni štovao genij puka. Ove genije nalazimo uklesane u kamen i izrezane na gemama. Rimljani su ih stavljali svugdje, a od njih su to naučili i Iliri. Tako je bilo i u Epidaurumu, pa u dvjema skulpturama, koje navodi Appendini,¹²⁹ vidimo epidaurumske genije,¹³⁰ mada ne možemo tačno odrediti koji su.

¹¹⁸ Patsch, *Archaeologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien III. Theil. Die Iapoden-Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina VI Bd.*, Wien 1899, str. 144 ss.

¹¹⁹ Mayer A., *Vidassus, der illyrische Silvanus*, *Vjesnik hrv. arheol. društva N. S.* XXII—XXIII, 1941—1942, str. 187, ss.

¹²⁰ Patsch, *Untersuchungen cit.*
Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina VI. Wien 1899, str. 181, 182.
Bulletino Dalmato I, IX X, XI, XII, XIII, XIV, XXI, XXIII, XXIX, XXX, XXXII.

Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LVI—LIX/2 str. 125.

¹²¹ CIL III.

¹²² CIL III.

¹²³ D. Rendić—Miočević, *Da li je spelaeum u Močićima služio samo mitrijackom kultu?* *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 1953, str. 273.

¹²⁴ »Silvanus et genius Epitinorum« CIL III 1281.

¹²⁵ »I. O. M. et Genio municipii Novensium« CIL III 1908, 1909, 1910, 14634.

¹²⁶ »Genius municipii Flavii Scardonae« CIL III 2082.

¹²⁷ CIL III 14957.

¹²⁸ Patsch, o. c., str. 181.

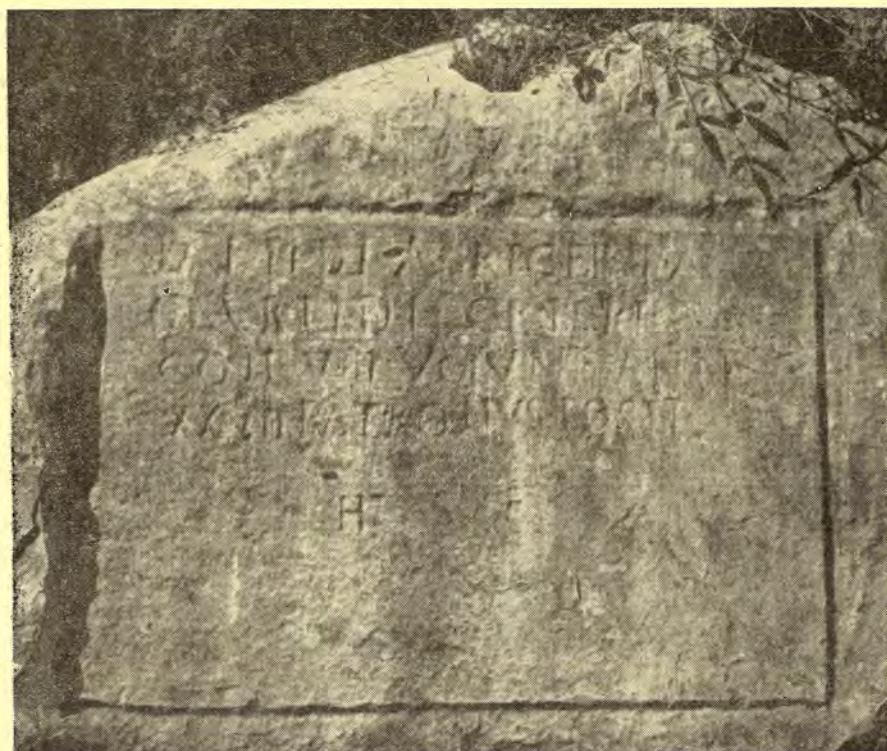
¹²⁹ Appendini, o. c., str. 50.

¹³⁰ Ibid.

Od mnogobrojnih božanstava koji su iz prostranog carstva našli svoje štovatelje u Dalmaciji najviše se ističe omiljeni bog vojske i vojnika, orientalno božanstvo Mithras. On je »*invictus*« (nepobjediv), »*sanctus*« (svet), »*sol*« (sunce), voljen od vojnika. Njegov se kult proširio diljem rimske Dalmacije,¹³¹ gdje su mu podignute mnogobrojne »*arae*« (žrtvenici), reljefi,¹³² hramovi, i svetišta.¹³³

Mitrejski spomenici našli su se u Epidaurumu, Naroni, na otocima (Brač, Rab) a i duboko u unutrašnjosti. Reljef Mitre što je nađen u mitrejskom svetištu u Konjicu jedan je od najljepših što uopće postoje.¹³⁴

U neposrednoj okolini Epidauruma bilo je bez sumnje više mitrejskih svetišta, a od tih sačuvala su nam se dva: jedan koji se nalazio na brežuljku »sv. Juraj« nad samim Epidaurumom, drugi u Močićima.¹³⁵ Od mitreja na sv. Jurju, koji je bio građen od kamenih blokova, nije se

Slika 22. — Rimski nadgrobni natpis uklesan u živcu kamenu na putu kod Čavtata

¹³¹ Mnogobrojni natpisi u *CIL III*.

¹³² *Bullettino dalmato* VII 132, XX 6, XXXII 50, XXXV 57; *Bos. Mitt.* VI 186 ss.

¹³³ *Ibid.*

¹³⁴ *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1897.

¹³⁵ Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, Aestminster 1883 str. 19. Naša slika 20.

sačuvalo ništa osim dva kamena bloka, koja su isklesana u živcu i služila su, po svoj prilici, za žrtvenike. Sam reljef, koji je bio isklesan u živcu, prenesen je u Cavtat i ugrađen u podrum Bogišićeve kuće u kom su se nalazili razni spomenici staroga Epidauruma.¹³⁶

Močićki mitrej nalazio se u prirodnoj pećini, speleju, i u pećini je isklesan reljef Mitre Tauroktonosa (Mitre, koji ubija biku), koji je potpuno sačuvan. Pred ovim dijelom svetišta, koji se nalazi u prirodnoj pećini, bilo je, vjerojatno, jedno natkriveno produženje, kojemu je bila svrha da veći broj vjernika prisustvuje kultnim obredima.¹³⁷

Ovaj je mitrej privoden kultu Mitre, nakon toga što je prije služio kultu ilirskoga boga Silvana (Vidasusa), a kasnije, vjerojatno, objema kultovima.¹³⁸

Možemo konstatirati da je kršćanstvo u Dalmaciji postojalo u II stoljeću u Saloni, iako ga neki nalaze i u I st. n. e. To ne možemo kazati za Epidaurum. Mnogobrojni natpisi i ostaci ukazuju kako se u Saloni u III st. dalje razvijalo.¹³⁹

U Epidaurumu se nije našao nijedan natpis niti ikakav trag kršćanstvu, ali je vrlo vjerojatno, da se ono i u ovom gradu počelo naglo širiti poslije Konstantinova milanskog edikta god. 313 n. e.

Prema pripovijedanju sv. Jerolima, došao je oko godine 365 n. e. u Dalmaciju sv. Hilarion, i to u Epidaurum, gdje su ga tamošnji kršćani s velikim veseljem primili.¹⁴⁰

Sv. Jerolim rođio se u Stridonu od kršćanskih roditelja god. 340 n. e. Prema tome je on, kad je sv. Hilarion došao u Epidaurum, imao dvadeset i pet godina, dakle bio je suvremenik Hilarionov. Kako je i Stridon bio u Dalmaciji, ma da na njenoj sjevernoj granici, mogao je on lako za to saznati.

Međutim je sv. Jerolim doznao za dolazak Hilarionov u Epidaurum čuvši za dva čuda što su se o njemu pričala. Tada, za njegova boravka u Epidaurumu, golem potres uzbudio je Jadransko more. Hilarionu se pripisivalo da je on uspio da ukroti bijes mora. Pripisivalo mu se i drugo jedno djelo, i to, da je ubio jednu golemu zmiju, koja je pustošila okolicu Epidaura, i koju tamošnji stanovnici nikako nisu mogli ni ubiti ni uhvatiti. Svakako je Hilarion u Epidaurumu bio zatekao već dosta kršćana, kada se tako brzo o njemu stvorila legenda i proširila se sve do sv. Jerolima.

Pored salonitanske biskupije, postojala je u IV stoljeću i biskupija u Zadru, i njezina biskupa Feliksa nalazimo na crkvenom koncilu u Aquileji godine 381. Taj isti biskup Feliks bio je i na koncilu u Milanu godine

¹³⁶ Slika 21.

¹³⁷ D. Rendić—Miočević, *Da li je spaeleum u Močićima služio samo mitrijačkom kultu?* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1953, str. 271 ss.

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ Zeiller, *Les origines chretiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris 1906 str. 5, 6 ss; *Bullettino Dalmato*, passim. Bulić—Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa, Bogoslovска smotra*, Zagreb 1912, separatni otisak, str. 10 ss.

¹⁴⁰ Patrologia latina XXIII, str. 49.

390.¹⁴¹ Vrlo je vjerojatno da su već tada postojale biskupije u Epidaurumu, Delminiju i Rhisinumu, ali pozitivnih dokaza za to nema.¹⁴²

U V stoljeću kršćanstvo je već prošireno oko Epidauruma. Kod sela Slanog otkriveno je kršćansko groblje iz V stoljeća, a među ostalima i grob nekog svećenika Anastasija iz god. 462 n. e. Groblje je pripadalo mjestu Pardua, poznatoj stanici na Tabuli Peutingerianu.¹⁴³ Pokop Anastasijev datiran je ovako: »poslije konzulata Severinova« Severin je bio konzul god. 461 n. e. Kako je na natpisu označena i indikacija, bilo je to nesumnjivo god. 462 n. e.¹⁴⁴

Iz pisma pape Zosima, koje je on pisao salonitanskom biskupu Hesychiu, vidi se da je u to vrijeme bilo u Dalmaciji više biskupija, a da je Salona bila njihova metropola.¹⁴⁵ Te su biskupije najvjerojatnije bile u Epidaurumu, Jaderi, Delminiju i Rhisiniuum.

Epidaurski biskup prisustvovao je prvom crkvenom koncilu u Saloni god. 530 n. e., a god. 591, 592, 598, u pismima pape Grgura I, spominje se epidaurski biskup Fabrian.¹⁴⁶ Nema sumnje da je do ovog vremena kršćanstvo sasvim istisnulo sve stare kultove u Epidaurumu.

Epidaurski biskup bio je sufragan salonskog metropolite, pa se tako moglo dogoditi da je god. 591. salonski metropolit proglašio skinutim epidaurskog biskupa Florenciju i naredio mu da napusti biskupsku rezidenciju. Ovaj se pokorio, ali su istovremeno i on i »stanovnici grada Epidaura« uložili protest papi Grguru Velikome.¹⁴⁷ Međutim, prvim protestom oni nisu uspjeli, i mi Florencija nalazimo još punih sedam godina u progonstvu. Tada su »stanovnici grada Epidauruma« ponovo uputili traženje papi Grguru moleći ga najusrdnije da im Florencija vrati na biskupsku stolicu.¹⁴⁸ Kako je taj sukob svršio, nije zabilježeno, ili do danas se bar to nije pronašlo, ali za nas je od velikog interesa to što je još godine 598. Epidaurum poveći i uvažen grad i biskupska stolica mu je u uskoj vezi sa tadašnjim kulturnim kretanjem na Mediteranu. Ovo nam ujedno ukazuje i na to da Epidaurum prije toga nije stradao ni od kakvih barbarских napada, kako su to neki pisci tvrdili, pripisujući Gotima njegovo razaranje.¹⁴⁹

¹⁴¹ Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Venezia 1759—1798, III, str. 599.

¹⁴² Zeiller, o. c., str. 96 ss.

¹⁴³ Bulić F., *Necropoli antica cristiana a Slano di Ragusa*. *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXIV, Split 1901, str. 91—97.

¹⁴⁴ Ibid.

¹⁴⁵ Jaffé—Ewald.

¹⁴⁶ Farlati, *Illyricum Sacrum*, II str. 163; VI str. 4 ss.; Bulić—Bervaldi, *Kronotaksa*, str. 53—56.

¹⁴⁷ Farlati, *Illyricum Sacrum* VI, str. 4 ss.

¹⁴⁸ Gregorius Sabiniano Episcopo Jadertino: »... Praeterea habitatores Epidauriensis Civitatis Florentium quem suum dicunt esse Episcopum sibi a nobis restituentem studiosissime poposcerunt». (Farlati, o. c., II str. 269.)

¹⁴⁹ »Les Goths avaient fait irruption au-delà du Danube, pénétré de nouveau jusqu'à l'Adriatique et détruit la Colonie d'Epidaire (Ragusa Vecchia) (265). Les habitants de cette malheureuse ville se réfugièrent au fond de la baie cachée où bientôt s'éleva Raguse. La Dalmatie se couvrit de ruines.« Cons, *La Province Romaine de Dalmatie*, Paris 1882 str. 285.

IX

POSADA U EPIDAURUMU

Posada, koja je branila Epidaurum god. 47. od napada Pompejeva komandanta mornarice Oktavija, bila je rimska, kako to Hircije izričito kaže.¹⁵⁰ Cesar je bio prokonzul u Iliriku od god. 59. On je, tokom svoga prokonzulata a u nastojanju da osigura ne samo rimski posjed, nego i svoj lični utjecaj, u neke gradove postavio rimsku posadu.¹⁵¹ Tako je i Epidaurum još tada bio dobio rimsku posadu, koja se mijenjala prema vojnim

Slika 23. — Rimski most u Zamaslini kod Stona

¹⁵⁰ *Hirtii A., Pansae Commentariorum de bello alexandrino*, 44.

¹⁵¹ Novak G., *Isejska i rimska Salona*, Rad JAZU 270, Zagreb 1948, str. 10 ss.

potrebama dirigiranim od upravitelja provincije Dalmacije ili pak od Rima.

Za vrijeme legata Augusti propretore L. Cornelija Dolabelle bila je u Epidaurumu »Cohors VI voluntariorum«.¹⁵² Ta je kohorta bila neko vrijeme u Saloni.¹⁵³ U Epidaurumu je bila i »Cohors VIII voluntariorum«. Iz oba natpisa, koji spominju ovu kohortu, poznata su nam imena centuriona C. Lartidiusa Crispusa¹⁵⁴ i vojnika Labininusa,¹⁵⁵ koji su joj pripadali, ali iz njih ne možemo nikako ustanoviti kada su oni bili postavljeni. VIII cohorta voluntariorum civium romanorum boravila je u Dalmaciji od vremena kada je bila obrazovana, tj. od godine 7—8. n. e. pa sve do godine 245. n. e., kada je spominje jedan natpis iz Garduna.¹⁵⁶

Čini se vjerojatnim da je ta kohorta boravila u Epidaurumu u I st. n. e. U II stoljeću stacionirala je u Saloni, u III (u prvoj polovini) na obali Cetine (Gardun) i u Naroni.¹⁵⁷

¹⁵² Marinović A., *Epigrafski spomenici o rimskom namjesniku Dolabelli u Cavatu*, Anal. Hist. inst. JAZU u Dubrovniku, VI—VII.

¹⁵³ Rendić—Miočević D., *Cohors VI voluntariorum*, Vjesnik Dalm. LXI, Split 1963, str. 156 ss.

¹⁵⁴ CIL III 1742. Naša slika 22.

¹⁵⁵ CIL III 1743.

¹⁵⁶ CIL III 1742, 1743.

Sergejevski D., *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum u Dalmaciji*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXXVI — 1924, Sarajevo 1924, str. 113. ss.

¹⁵⁷ Ibid.

X

VEZE EPIDAURUMA SA ZALEĐEM I SVIJETOM

Položaj Epidauruma bio je izvrstan: dvije luke, jedna s južne a druga sa sjeverne strane poluotočića, na kom se dizao grad, davale su siguran zaklon brodovima po svakom vremenu. Ako je puhalo bura, mogle su se lađe skloniti u južnoj luci, a ako je bila južina, u sjevernoj.

Okolica Epidauruma, plodna i danas, bila je takva i u doba kada doznajemo za postojanje Epidauruma, a i prije toga, kada su ga Iliri bili podigli, a dolina Konavala samo je nastavak onoga što je uz more.

Epidaurum je, kada je osnovan, vjerojatno kao malo ilirsko ribarsko selo ili pak utvrđeni kaštel gusara, bio izlaz Ilira na more u ovom kraju, a nije igrao nikakvu ulogu na širem političkom ili strateškom planu unutar organizirane ilirske države od Agrona do Gentija. Ali kada su Rimljani uočili njegovu stratešku važnost i povezali ga cestom, znao je i on iskoristiti i svoj položaj i svoje luke.

Epidaurum je bio važna stanica na velikoj rimskoj cesti, koja ga je prema sjeveru spajala sa Naronom i Salonom, a preko Salone sa Jaderom (Zadar) — Seniom (Senj) — Tergeste (Trst) — Aquileiom — Rimom, odnosno prema istoku sa Sisciom (Sisak) — Singidunumom (Beograd) — Naissusom (Niš) — Bisantiumom (Bizant, kasnije Costantinopolis). Prema jugu vodila je cesta, kao nastavak spomenute Salona—Narona—Epidaurum, u Resinum (Risan) — Butuu (Budva) — Vlcinum (Ulcinj) — Scodre (Skadar) — Lissus (Lješ), a onda dalje u Dyrrachium (Drač), gdje se spajala sa cestom što je iz Dyrrachiuma vodila u Thessalonike (Solun).

Epidaurum je bio spojen sa Naronom dvjema cestama; jedna je vodila iz Narone (Vid kod Metkovića na Neretvi) na stanicu »ad turres« na ušću Neretve, odavle u Parduu (Pardua) vjerojatno današnje rimske ruševine kod Zamasline, pa u Samum (Asamo), današnje Slano, i dalje uz more u Epidaurum, pa joj je trasa bila prema današnjim nazivima: Vid—ušće Neretve—Ston—Slano—Cavtat. Smatram da je ovakva trasa tačna. Nema sumnje o tom da je Pardua današnji Ston, jer nam to izričito kaže Ravenatski Geograf riječima: »Pardua to jest Ston«.¹⁵⁸ Što se tiče položaja Asamo, najvjerojatnije je bio na mjestu današnjeg Slanog. Na Tabuli Peutingerianii naznačena je ova stаница rimske ceste kao »Asamo«. Kako je na ovoj geografskoj karti, koja je označavala udaljenosti »od do«, dakle latinski »a« »ad«, mnogo puta prijedlog spojen sa ime-

¹⁵⁸ »Pardua id est Stamnes«, Ravenatinis Anonymi Cosmographia 4, 16.

nom, tako je i ovdje, pa mislimo da je ime mjesta bilo ne Asamo, nego Samo ilirski, Samum latinski. Slaveni su u tom mjestu zatekli stare solane, koje su još vjerojatno Iliri, a onda Rimljani iskorisćavali, i mjesto su nazvali Slano.¹⁵⁹

Slika 24. — Ostatak antičkog zida u Cavtatu

¹⁵⁹ Ovakvo jednostavno rješenje smatram svakako boljim od daleko komplikiranog prijedloga da se Asamo postavi u današnji Lapad. (A. Mayer, *Doprinosi poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji*, Vjesnik za arheol. i hist. dalm. LI, str. 141). To sam učinio svojevremeno u svojoj raspravi »Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije« str. 21, i nema razloga da mijenjam. Asamo na mjesto Slanog stavila i Müller, *Itineraria romana*. Bulić uzima da je Asamo bio na mjestu današnjeg Zatona. (*Necropoli Antica cristiana a Slano di Ragusa*, Bull dalm. XXIV, str. 87). Tomaschek stavila u Slano Tabulinu Parduu. (Tomaschek, *Die vorslavische Topographie*, Mitth. der kk. G. G. 1880, str. 548).

Druga je veza Epidauruma sa Naronom išla unutrašnjošću i imala pored ostalog ove stанице, koje bilježi Tabula Peutingeriana: Narona (Vid) — Dilunto (Hutovo polje) — Ad zizio — Leusinio preko današnje južne Hercegovine u Crnu Goru i preko nje u Scodre (Skadar), odakle je dalje cesta vodila u Lissus (Lješ).

Na ovu je cestu išla jedna iz Epidauruma na okolicu današnjeg Trebinja i odavde na sjever do Ziziuma, odakle se moglo na sjeverozapad u Naronu i dalje, ili na jug preko Hercegovine u Scodre (Scobre) i Lissus. U okolini ove ceste Epidaurum—(Trebinje), odnosno uz nju našli su se i miljokazi sa natpisima, u Lučindolu i Mokropolju.¹⁶⁰

Prema natpisima ova je cesta načinjena god. 47/48 n. e. a popravljena u IV st. n. e.¹⁶¹

Ovu su rimsku cestu, koja je išla iz Epidauruma (Cavtat) na onu iz Narone, preko današnje Hercegovine i Crne Gore u Skadar, zapazili još naučenjaci osamdesetih godina devetnaestog stoljeća,¹⁶² a i vidjeli su bar jedan dio nje, i zabilježili poneke opaske na osnovu priповijedanja okolnog stanovništva.

Iz Epidauruma išla je ta cesta na selo Obod, odakle se penjala mimo sela Plat na visoravan koja se pruža prema istoku.¹⁶³ Cesta se ne može ustanoviti u samom terenu, ali se jasno vidi njen usjek izdaleka, u udaljenosti od oko 2 km.¹⁶⁴

Idući prema Trebinju, već su prije 1883. ustanovljeni ostaci miljokaza nedaleko današnjeg sela Luka, sa natpisom koji spominje rimskog cara Tiberija Claudija, sina Druzova i omogućuje datiranje gradnje te ceste u godine 47/48 n. e.¹⁶⁵

Najnovija istraživanja su na istom lokalitetu na jugu Lučkog Dola utvrdila 8 odlomaka od najmanje 6 miljokaza, ali su svi drugi, osim spomenutog, bez natpisa.¹⁶⁶

¹⁶⁰ *Cil.* III 10175 i 10176.

¹⁶¹ Pašalić E., *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960, str. 64.

¹⁶² Jireček, *Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag 1916, str. 7.

Hoernes M., *Römische Alterthümer in Bosnien und Herzegowina*, Arheologisch-epigraphische Mitteilungen IV, Wien 1880, str. 2.

Evans A., *Antiquarian Researches in Illyricum* (I i II), Westminster 1883, str. 95.

¹⁶³ D. Sergejevski, *Rimска cesta od Epidaura do Anderve*, *Glásnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* N. S. XVIII — 1962, Sarajevo 1962, str. 75.

¹⁶⁴ Evans, o. c., sv. I, str. 95, podržavajući svoju tvrdnju da cesta iz Narone u Epidaurum nije išla uz more, nego preko unutrašnjosti, nastavlja »In this conclusion I was strongly傾ed by observing on the flank of the mountain above village of Plat, about three miles from the site of Epidaurum, the distinct trace of an ancient road running from the direction of Ragusa Vecchia towards a rocky col leading into the interior in the direction of Trebinje«. On misli da je to ista ona cesta koju je vidoval Konstantin Jireček u okolini Cavtata. S tim se slaže i Dr. Hoernes u djelu koje smo već citirali, koje i Evans također citira.

¹⁶⁵ Evans, o. c., str. 101, 102.

Patsch K., *Die epigraphischen Denkmäler der römischen Strassen in Bosnien und Herzegowina*, u Ph. Ballif, *Römischen Strassen*, 66, 67,

¹⁶⁶ Sergejevski, o. c., str. 76, 77.

Rimска је cesta prelazila preko Lučkog Dola, gdje se osim miljokaza mogu utvrditi i njeni tragovi, i išla dalje prema sjeveru, ali tragova više nema sve do okolice sela Bihova, gdje se na oko 1 sat udaljenosti od Trebinja našao fragment miljokaza sa natpisom iz IV st. n. e., vjerojatno postavljen za vrijeme carevanja Valensa i Valentinijana I.¹⁶⁷ Danas tog miljokaza više nema, ali se on bez svake sumnje sve do god. 1878. tu nalazio. Tako u koritu Trebišnjice bilo je ostataka rimske ceste,¹⁶⁸ kojih također danas nema.

Već smo kazali da se ova cesta gradila za vladanja cara Klaudija, ali je vrlo vjerojatno da je ovaj dio, na kojega se miljokazu nalazi natpis cara Klaudija, tada završen, a da je već legat Dolabella započeo gradnju ceste¹⁶⁹ koja je spajala Epidaurum sa već spomenutom cestom Narona—Skodre preko Leusinuma na Anderbu, pa na Skodre.

Najnovija istraživanja na terenu ukazuju da cesta Narona—Leusinum—Scodra nije išla preko Trebinja, nego da se ona odvajala od ceste Epidaurum—Anderba sjevernije od Trebinja. Na Ljubomirskom Polju kod sela Ukšići našao se odlomak miljokaza. Drugi jedan miljokaz našao se u Bukovu Dolu, u potoku, u selu Donje Krtinje, a jedan se nalazi na obali Bukova potoka kod Slavnja. Dalje je rimska cesta išla na Stolac, odатle na Nevesinjsko Polje, gdje se našao i još se nalazi miljokaz, a odatle dalje u Naronu.¹⁷⁰

Ovakva ubikacija rimske ceste mijenja uvelike i identificiranje mesta koja nam je označila Tabula Peutingeriana. U vezi s ovim postavljaju se i kombinacije i pomicanja da bi Diluntum bio na mjestu današnjeg Stoca, Ad Zizio (Zizium) kod današnjeg Moska, a Leusinum gdje se nalazi današnji Panik.¹⁷¹

Ako bi ovakova trasa bila tačna, onda bi se rimska cesta, koja je dolazila iz današnjeg Cavtata preko Trebinja, spajala sa onom Narona—Anderva—Skodra kod Ad Zizio, tj. kod današnjeg Moska. Cesta Epidaurum—Ad Zizio nije bila označena na Tabuli Peutingeriani zbog toga što je ta cesta lokalnog, a ne krupnog međuprovincijskog karaktera.¹⁷²

Iz Narone vodila je dolinom Neretve cesta prema najunutrašnijem dijelu današnje Hercegovine, onim istim putem kojim je išao promet još u neolitu.¹⁷³ Ta je cesta dodirivala naselje, koje je bilo na mjestu današnjeg Mostara, a onda dalje produžavala na sjever u naselja u okolini današnjeg Sarajeva, a napose u Ildži.

¹⁶⁷ Evans, o. c.

¹⁶⁸ Evans, o. c., str. 97, 98 i fig. 12, 13. Za natpise pored Evansa, o. c. 96, fig. 11^a i 101, fig. 15^a; vidi i CIL III 10175 i 10176.

¹⁶⁹ Sergejevski, o. c., str. 95.

¹⁷⁰ Sergejevski D., Rimski cesta Narona—Leusinum, Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu N. S. sv. XVII, Sarajevo 1962 str. 111, 112.

¹⁷¹ Sergejevski, o. c., 112.

¹⁷² Ibid.

¹⁷³ Benac A., Neolitsko nalazište u Lisičićima,

Ballif Ph., Römische Strassen in Bosnien und Herzegowina, I, Wien 1893, str.

Od Epidauruma na jug, dodirivala je cesta, koja je išla uz more, nekoliko vrlo važnih mjesta, od kojih Tabula tek neka spominje, a neka netačno ubicira. Ta su mjesta, prema Tabuli: Epitauro (XX) — Resinum (XX), — Vicinium (XV), — Batua (XX) — Scobre. To su današnja mjesta Cavtat — Risan — Ulcinj — Budva — Skadar. Na prvi je mah jasno da se ovdje u Tabulu uvuklo mnogo netačnosti. Neki su pokušali ispraviti neke od njih, a jedna je na prvi pogled jasna svakome, tko imalo poznaje ove krajeve, a ta je da redoslijed treba da bude: Cavtat — Risan — Budva — Ulcinj, a ne kako je u Tabuli, gdje Vicinium (Ulcinj) dolazi prije Batue (Budve), tj. na putu iz Cavtata u Skadar išlo bi se prije u Ulcinj, a onda u Budvu, i iz Budve u Skadar.

Ravenatski anonimni geograf, koji je crpio svoje podatke ne samo iz Tabule, nego i iz Antoninovog Itinerara, koji je Tabuli, kako smo već na jednom mjestu kazali, suvremen, spominje na primorju između Lissusa i Epidauruma: »*Lissum, Scodris, Butua, Decadoron, Bicinion, Epitauron*«, a na drugom mjestu: »*Burzumi, Alæta, Saluntum, Butua, Decadoron, Buccinium, Rucinium, Epidaurum id est Ragusium*.¹⁷⁴ Tu su poređana mjesta onako nasumce, a ne po svom doista realnom geografskom položaju.

Mada nam ovaj navod ravenatskog Annonima ne daje naročito jasnú sliku, on nas svejedno upućuje u veze Epidauruma sa primorjem od Cavtata do Lješa, i mada su te veze kasnije, one su za nas od osobite važnosti, jer ih je Ravenatski anonimni geograf crpio iz izvora kasnog carstva.

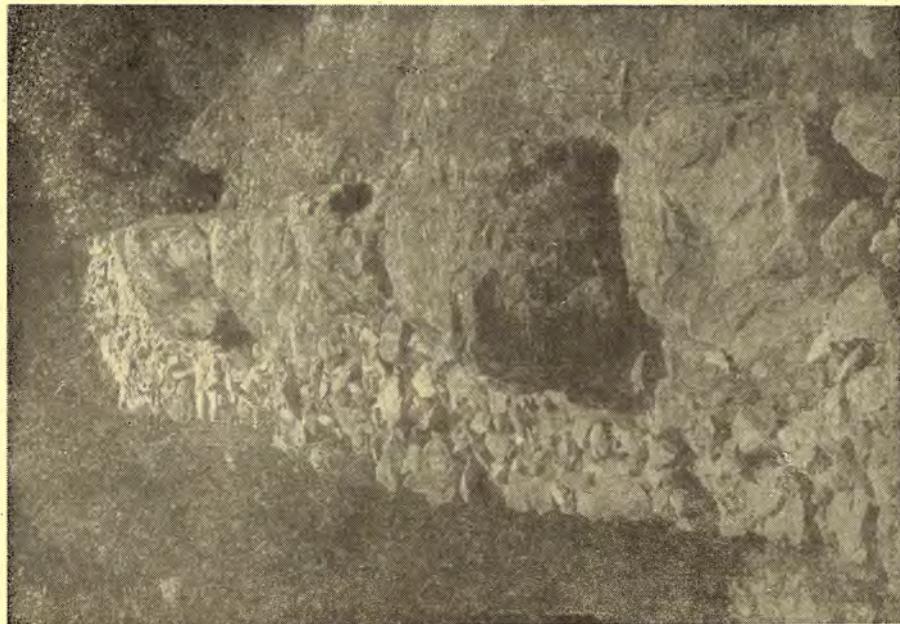
Pomorske veze Epidauruma sa ostalim primorjem na istočnoj obali Jadrana, pa i onim na zapadnoj njegovoj strani, ostale su iste, kao i prije, i kakove su bile u doba od Oktavijana Augusta pa nadalje. Obje epidurske luke primale su stalno od I st. pr. n. e. pa sve do početka VII st. n. e. lade ne samo iz Jadranskih luka, nego i sa cijelog Sredozemnog mora, a epidurske su lade, pod zaštitom rimskog imperija, plovile iz svoje luke ne samo u luke Jadranskoga mora, nego i u one cijelog Mediterana.

Nema sumnje, u Epidaurumu je trgovina evala, a po uređenim rimskim cestama, koje su bile opskrbljene uređenim stanicama, prema zahtjevima tadanjega svijeta, išla je trgovačka roba u unutrašnjost, u današnju Hercegovinu, Bosnu i Crnu Goru, kao i obratno iz ovih krajeva preko Epidauruma u svijet Sredozemnoga mora.

¹⁷⁴ *Ravenatis Anonymi Geographia . . .*

XI

OSTACI EPIDAURUMA

Slika 25. — Ostaci Epidauruma

Već možda prije, tj. od vremena sukoba između Cezara i Pompeja, a svakako od početka druge polovine I st. n. e. dalje u II, III i IV st. nalazio se Epidaurum, kao kolonija rimskega građana, među sebi ravnim gradovima, punim kulture i civilizacije, kako nam to još uvijek pokazuju ruševine Docle (Duklja), Narone, Salone, Jadere, pa municipija Risinuma, Butue, Ulciniuma, Isse, itd. itd.

Među svim tim brojnim kolonijama i municipijima nije sigurno zaostajala ni kolonija Epidaurum, nego je i ona imala i svoj teatar ili amfiteatar ili oboje, svoj forum i svoje hramove, svoje terme i svoju biblioteku, i izmjenjivala sa ostalim gradovima ne samo robu, nego i obrtnike i drugo.

Teško je danas iz ruševina što se nalaze na cavtatskom poluotoku i poljima, na obali uvale Tihe, na Obodu i u cavtatskoj okolini, pa i iz kuća što su građene nad ruševinama a od blokova nekadašnjih zgrada, teško je danas iz svega toga razabratiti gdje je što od gore navedenog bilo, ali da je to bilo, svjedoče nam pronađeni natpsi, koji kažu mnogo više od onoga što je na njima napisano.

Danas možemo tek ponegdje uz obalu cavtatskog poluotočića razabratiti ostatke nekadanje obale, nalazimo poneki razbijeni arhitektonski ostatak nekadašnjih kuća iz vremena rimskog vladanja nad Epidaurumom, ali gotovo nigdje nemožemo utvrditi ono što je nekada tu bilo. Sve je gotovo savršeno uništeno, a i velikim dijelom preneseno u okolicu i u Dubrovnik, kao građevni materijal. Nigdje ni tračak nekoga stupa, nekog arhitrava, tek poneki dio nekog kapitela ili nekoga kipa, danas već u muzeju. U Saloni, u Jaderi, u Aequumu, u Issi, u Traguriumu, u Doclei, sačuvalo se mnogo rimske starine, u Epidaurumu samo gomile i tek poneki zid, i ništa više. Trebalо je mnogo građevnog, već istesanog kamena da se sagradi novi grad — Dubrovnik.

Ipak su nam sačuvani ostaci nekadanje ponosa Epidauruma, njegova vodovoda. Nema toga mnogo, ali ipak ima.

Vodovod, što je starom Epidauru dovodio vodu sa izvora Vodovađe u Konavlima, dug je od izvora do grada Epidaura 15 milja. Ostaci ovog bez sumnje najkrupnijeg arhitektonsko-inženjerskog djela epidaurске starine vide se i danas i dade se ustavoviti da je voda pomoću naročito uređenih cijevi vođena i užbrdo. Na drugim je mjestima voda išla preko ulegnutih tla pa je vodovod bio postavljen na lukovima.

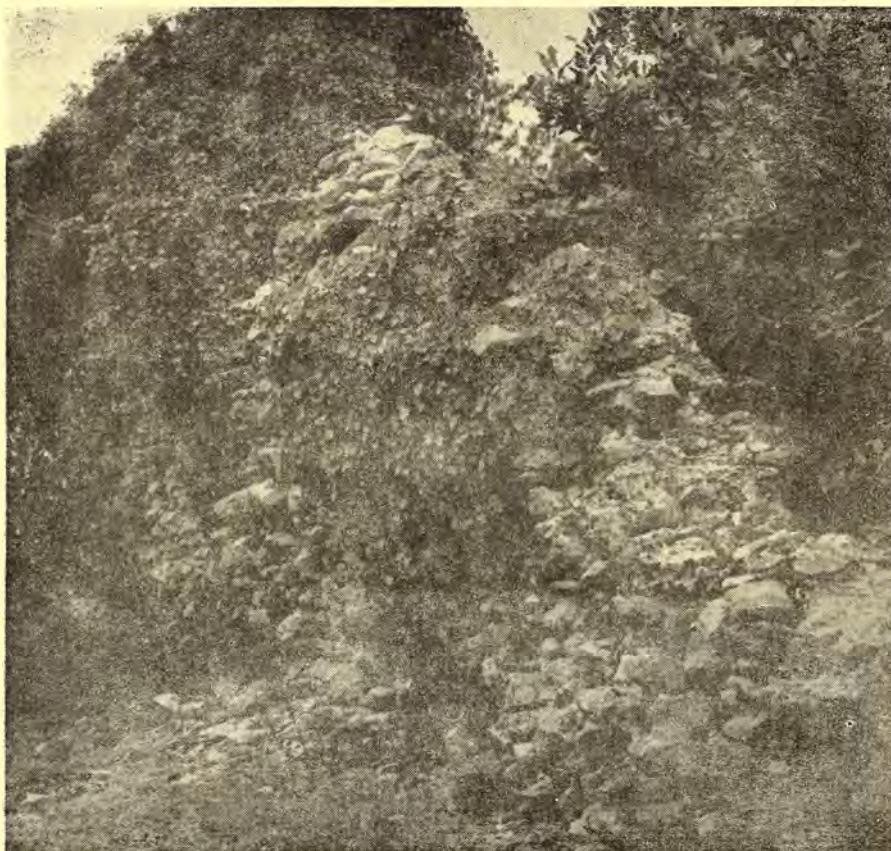
Mada su Slaveni, odnosno Avari vodovod uništili, pojedini su njegovi dijelovi bili sačuvani sve do 18. st. u prilično dobru stanju. 17. prosinca 1724. pisao je tajnik Dubrovačke republike Antonio Aletti svom prijatelju Mattei-ju u Rim: »Bio sam u Konavlima da vidim ostatke vodovoda kojim su Rimljani iz udaljenosti od 30 milja doveli vodu u Epidaur. Ostao sam uvelike zadovoljan, a da što više uživam u promatranju toliko poštovane starine, ja sam na nekim mjestima na konju ušao u ono isto korišto kojim je nekada tekla voda«.¹⁷⁵

Sve do početka 19. st. bilo je ostataka tih lukova od kojih su neki dopirali čak do samoga mjesta Cavtata. Danas im nema traga. Posljednji ostaci jednog od pilastara koji su držali lukove uništeni su g. 1875, kada je trebalо proširiti put kojim je trebalо da car Franjo Josip dođe u Cavtat.¹⁷⁶

Postojao je kraj Cavtata, a i danas još uvijek postoji jedan izvor, Ljuta, koji je daleko bliži od Vodovađe, ali ni danas stanovnici neće da piiju tu vodu, jer je boćata. Takvih voda ima duž cijele dalmatinske obale, ali posvuda, ukoliko je god to moguće, pored ovih boćatih voda stanov-

¹⁷⁵ Ovaj je dio pisma tajnika Alettija publicirao Evans, a pismo mu je dao na upotrebu dubrovački svećenik Paulović, vlasnik toga pisma. (Evans, o. c., str. 9 a).

¹⁷⁶ Evans, o. c., str. 8.

Slika 26. — Ruševine epidaurskog vodovoda

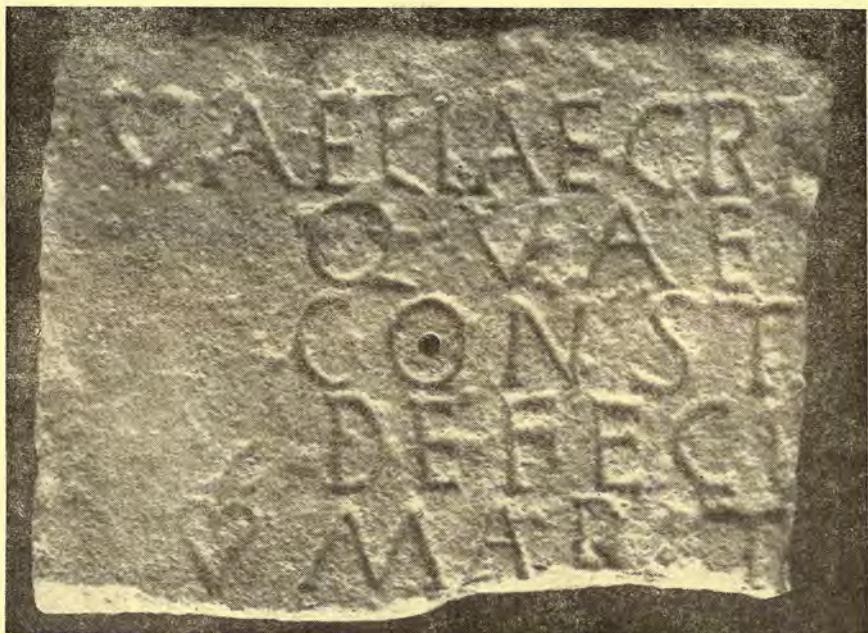
nici grade cisterne i piju kišnicu. Međutim, gdje cisterna nema, pije se i takva voda. Ja sam lično konstatirao takve slučajeve na Šćedru, na Paklenim otocima, na Hvaru. Tako je bilo i u starom Epidaurumu.

Stari Iliri imali su svoje cisterne, a pili su i vodu iz Ljute. Ali, kada su Epidurićani u godinama prosperiteta, unutar velikog rimskog imperija, vidjeli kako su Rimljani po drugim krajevima svoje imperije dovođili vodu u svoje gradove, dali su se i oni na taj golemi pothvat, i preko Konavoske doline su iskopali konao i njime doveli vodu u svoj grad. Po tom vodovodnom kanalu dobila je i dolina kojom je kanal išao latinsko ime »canales«, koje su ime preuzeli Slaveni i dolinu prozvali Konavle. Tako su stari Epidurićani riješili ne samo opskrbu svoga grada pitkom i zdravom vodom, nego su i Konavosku dolinu kanalizirali i pomoći te kanalizacije navodnjavalni, omogućujući tako obilnu opskrbu svoga grada povrćem i voćem. Epidaurski vodovod bio je na taj način vrlo važan faktor u ekonomskom životu grada.

Graditelji ovog najvećeg, ovako tehnički izvedenog, djela u rimskoj Dalmaciji morali su vrlo budno paziti na visinu do koje mogu ići sa vodovodnim kanalom, jer je sam Epidaurum ležao na poluotoku koji pravi brežuljak 41,7 m visok. Zbog toga su oni produžili kanal najprije uz zidine koje su opasivale grad sa sjeverne strane poluotoka padinom samoga brda. Ali, trebalo je vodu uvesti u grad i dovesti je do južnog obronka poluotoka. To su učinili usjekavši korito vodovoda u liticu.

Nad ovim je mjestom arheolog A. Evans vršio svoja iskapanja god. 1878. i iskopao »savršeno sačuvan dio staroga kanala«.¹⁷⁷ Taj je otkopani dio staroga kanala bio usječen u vapnenačku liticu i natkriven mješavinnom vapnenca i cementa. Visina je toga dijela kanala bila 1,66 m, dakle toliko da su ljudi mogli ići po njemu u slučaju potrebe nekog popravka. Presjek je kanala dolje uži, a gore širi, kako i odgovara čovjekovu rastu. Evans je načinio i nacrt presjeka.¹⁷⁸

U nastavku rada Evans je otkopao i polukružni basen, u koji je kroz kanal prispijevala voda iz vodovoda. Sam je basen imao oko 15,33 m u promjeru, a dubina mu je bila 1,17 m. Pod basena bio je cementiran a cement pokriven mramornim pločama. Oko basena bilo je sjedište, na kojem su mogli sjediti ili stajati oni koji su se kupali. Sredinom zapadnog

Slika 27. — Natpis što ga muž podiže umrloj ženi (Cavtat)

¹⁷⁷ Evans, o. c. 3,

¹⁷⁸ Evans, o. c. 10, Fig. 2.

zida koji okružuje basen, pa zatim drugog jednog zida, koji je bez sumnje pripadao kupališnom kompleksu, ide kanal vodovoda. Međutim, Evans nije mogao ništa tačnijega dalje ustanoviti, jer je sve ostalo već tada bilo u potpuno ruševnom stanju.¹⁷⁹

Slika 28. — Epidurski spomenik što ga je ožalošćeni suprug podigao svojoj 55-godišnjoj umrloj ženi (Cavtat)

¹⁷⁹ Evans, o. c. 11, Fig. 3.

Ti ostaci vodovoda su i gotovo jedini ostatak staroga Epidaura koji se dao identificirati, pa u jednom dijelu i grafički restaurirati, što je spomenuti Evans i učinio.¹⁸⁰

Na južnoj strani cavatskog poluotoka vide se poneki tragovi rimske obale, a mnogobrojni ostaci nekadanih građevina svjedoče o položaju Epidauruma prije njegova rušenja.

Sačuvalo nam se je nekoliko epidaurskih natpisa na spomenicima, koje su podigli roditelji preminuloj djeci, muž ženi, žena mužu, gospodar robu ili slobodnjaku, ili obrnuto. Da spomenemo samo neke od njih. Tako je Aeliji Cri... njezin muž postavio nadgrobnu ploču s natpisom i dao na početku prvog i četvrtog, t. j. zadnjega retka uklesati plamteće srce (sl. 27.), dok je neki ožalošćeni suprug podigao spomenik svojoj 55 godišnjoj ženi (sl. 28.), a Hordionije Cyranus svojoj dragoj kćerci Juliji Tertuliji, koja je umrla u dobi od 8 godina (sl. 30). Takvih natpisa imamo nekoliko, koji nam govore o domaćem, porodičnom životu, koji se dnevno odvijao u Epidaurumu, kroz preko pet stotina godina.

To poznavanje nekadanjeg epidaurskog gradskog života ponešto nam osvjetljuju i poneke nađene skulpture, reljefi, ostaci keramike, nakita i sličnog, što se čuvaju u zbirkama Cavtata i Dubrovnika.

¹⁸⁰ *Evans, o. c. Fig. 4.*

XII

EPIDAURUM UNUTAR ZBIVANJA NA JADRANU OD IV — VIII STOLJEĆA

Epidaurum je živio duga stoljeća u rimskom imperiju ne vodeći neke naročite brige o tom što se zbivalo na njegovu vrhu.

Kada je oko godine 297. n. e. rimski car Dioklecijan, porijeklom Ilir, proveo novu administrativnu podjelu carstva, i Dalmaciju, dotad jedinstvenu provinciju, podijelio u dvije — Dalmaciju i Prevalitanu (provincia Dalmatia i provincia Praevalitana), od kojih je prva imala svoj centar u Saloni, a druga u Skodri, današnjem Skadru, Epidaurum je pripao Dalmaciji koje je teritorij dopirao nešto do na sjever Butuae, današnje Budve, dakle mnogo južnije od epidaurskog teritorija. Vjerojatno ova podjela nije djelovala jače na stanovnike Epidauruma, jer se sve to dešavalo daleko od državnih granica, a i središte nove provincije, Scodra (današnji Skadar), nije bio u neposrednoj blizini Epidauruma.

Slika 29. — Stela s likom pokojnika, nadena u Cavtatu

Pa i onda kada su Honorije i Arkadije, poslije smrti svoga oca Teodosija (god. 395), podijelili rimske carstvo na Istočno i Zapadno, i Prealitana pričala Istočnom, a Dalmacija Zapadnom carstvu, Epidaurum je bio dosta daleko od granice obaju carstava. Ipak je ova posljednja dioba morala utjecati na mnoge strane života samoga Epidauruma, a još više teritorija u njegovu zaledu, koje je vjerojatno dopiralo u svojim istočnim granicama do teritorija koji je bio pripao Istočnom carstvu.

Tu su bile u prvom redu trgovачke veze, i sve ono što je s trgovinom bilo spojeno. Prva luka, koja se nalazila na cijvorenem Jadranskom moru, ploveći prema jugu od Epidauruma, bila je Butua, a ona je već bila u drugoj državi, i priznavala svojim carem drugoga, a ne onoga cara koga je priznavao Epidaurum. Međutim, bilo bi pogrešno gledati na tadanje vrijavne granice kao da su to današnje, i ne treba na to gledati kao na neki grubi raskid veza između jednog ili drugog grada time što je određena granica između jednog i drugog dijela carstva.

Provale i pustošenja barbarskih naroda krajem IV i početkom V st. nisu doprla do Epidaura, ali su strahovito uništavala zemlje na Balkanskem poluotoku i u krajevima sjeverno od Save i Dunava. Tada je stradao i Stridon, rodno mjesto Sv. Jerolima, koji nam je to i zapisao. Ali su izbjeglice ispred nadirućih barbari doprle sve do u dalmatinske gradove i mjesta na obali Jadranskoga mora, donoseći sobom paničan strah i šireći vijesti i glasove o strahotama koje su barbari posvuda nanosili. Sami barbari nisu prodrići do primorskih krajeva, ali je od straha pred njima mnogo izbjeglog stanovništva došlo u Salonu, a i u druga mjesta.

U Zapadnom rimskom carstvu ostala je Dalmacija, a s njom i Epidaurum sve do godine 437, kada ju je Gala Placidija, koja je stvarno vladala mjesto svog mladog sina Valentinijana III, priznala Istočnom carstvu. To je ona učinila prilikom vjenčanja svoga sina sa kćerkom istočnorimskog cara Teodosija II, Licinijom Eudoksijom. Priznanje Ilirika kao posjed istočnog carstva bio je vjenčani dar.

Međutim, unutar burnih vremena, koje je tada proživiljavalo i zapadno i istočno rimske carstvo, kada su g. 420. Vandali iz sjeverozapadne Evrope prodriji u južnu Španiju, a 429. zajedno s Alanima odatle prešli u Afriku, odakle su onda gusarili po Sredozemnom moru, i na svojim pljačkama doprli do dalmatinskih obala, prilike su se, bez naročitih potresa mijenjale, pa je Dalmacija, pripadajući i dalje istočnorimskom carstvu, carevom koncesijom došla ponovo pod upravu zapadnorimskih visokih funkcionera.

Takov je slučaj bio i u polovini V stoljeća n. e., kada je Dalmacijom upravljao dalmatinac Marcellin, suradnik i prijatelj Aecija, tada jednog od najmoćnijih velikodostojnika Zapadnoga carstva, koji je čak i Hunu upotrebo kako bi prisilio caricu da ga priznade za vrhovnoga zapovjednika zapadnih vojski. Hunima je on prepustio Panoniju, a oni su mu za to stajali uvijek na raspolaganju. Cijela je zapadna Evropa bila u stalnom vrenju, i Aetius je imao vrlo mnogo i diplomatskog i vojnog posla da sve to bar nekako priveže uz centralnu vlast. U stalno uzburkanim prilikama

od Dunava do oceana, pa i na britanskim otocima, kada su Huni provali u Galiju (451), a Aetije im odolijevao sa četama Zapadnih Gota, Franačka, Burgunda i Saksa, kada su u vojsci Atile, hunskog vojskovode bili ne samo Huni nego i Istočni Goti, i Gepidi, Atila je provalio god. 452. čak u Italiju sve do u dolinu Pada. Tu ga je papa Leo odvratio od daljnog nastupanja, i nagovorio na povratak natrag na Dunav i preko njega. Godine 453. je Atila umro.

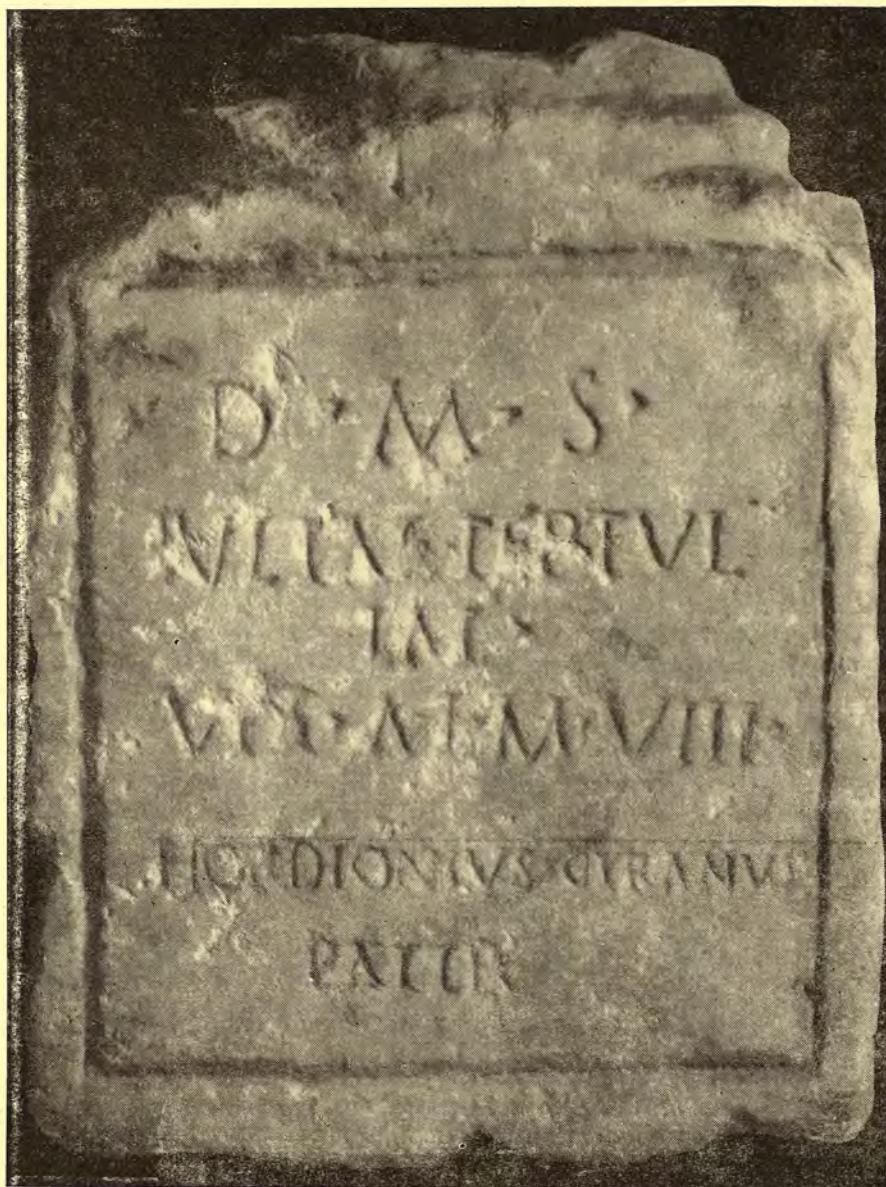
God. 454. car je Valentinijan III ubio Aetiusa. Ozlojeđen carevim postupkom protiv svoga prijatelja, otpadne Marcellin od Valentinijana, učvrsti se u Saloni, i preuze vladanje Dalmacijom u svoje ruke. Poslije gotovo petstotina godina bila je Dalmacija samostalna politička jedinica ne priznavajući ničiju upravnu vlast nad sobom. Ali Marcellin nije ipak istupio iz zajednice rimskoga carstva, i kad ga je car Istočnorimskoga carstva Leon pozvao da mu pomogne protiv Vandala, krene on sa svojim Dalmatincima i velikim brodovljem u pomoć carskom komandantu Baziliku, napadne Vandale na Sardiniji i iz nje ih istjera. U nastavku borbi, za vrijeme spremanja napada na Kartagu, ubiše ga na Siciliji. (468).

Epidaurum je u to vrijeme bio u središtu zbivanja na Jadranskom moru, u Marcellinovoj akciji bez sumnje već sasvim poromanjen i odan velikoj stvari univerzalnog imperija, koji se upravo tada lomiо.

Poslije Marcellinove smrti zapovjedništvo nad dalmatinskim četama i brodovljem preuzima Julije Nepot, čija je majka, sestra Marcellinova bila Dalmatinika. Potpomognut od istočnorimskog cara Leona, Julije Nepot krene na Rim, gdje zarobi Glicerija i preuzme vlast (474). Ali bio je preslab da se održi protiv dotadanjeg svog podredenog zapovjednika, pannonca Oresta, koji proglaši za cara svoga maloga sina Romula Augustula. Ovoga pak skinu Odovakar, koga njegove čete proglašiše za cara (god. 476). Julija Nepota koji je iz Italije pošao u Dalmaciju i sklonio se u Dioklecijanovu palaču kraj Salone, ubiše god. 480. Malo zatim potpala je Dalmacija, a s njom i Epidaurum pod Odovakovu vlast. U to se spremala nova provala barbara s istoka: ostrogotski vođa Teodorik osvranuo je god. 490. u sjevernoj Italiji, i poslije tri godine borbe i pogibije Odovakrove zauzeo je Ravenu (g. 493), gdje je sasvim legalno, na osnovu koncesije istočnorimskoga cara Anastasija, postao vojni i građanski upravitelj Italije. Cijela se Dalmacija sve do granica sa Prevalitanom našla unutar gotskoga kraljevstva, koje je punopravno njom zavladalilo. Pri tome nije bilo ne samo nikakove borbe, nego se to smatralo čak i nekim olakšanjem, tim više što se Goti nisu nimalo miješali u dotadanji municipalni ustav rimskih gradova.

Četiri decenija vladao je u dalmatinskom primorju mir, i gradovi i građani nisu nimalo osjećali da su im gospodari zapravo barbari, a ne Rimljani.

Ja sam u svojoj raspravi »Kako i kada je propala antička Issa« dokazao da je sve ono što je pisano o provalama Hunu u primorsku Dalmaciju i rušenju dalmatinskih gradova, pa čak i na otocima, o rušenju Salone od Gota, poslije god. 440, a prije 450, puka izmišljotina. Isto tako

Slika 30. — Stela što ju je Hordionije Cyranus podigao svojoj kćerći
Juliji Tertuliji (Cavtat)

nema nikakvih podataka koji bi mogli opravdati tvrdnju da su »Huni, Goti i Slovjeni« opljačkali okolicu Salone god. 457., zatim 458.¹⁸¹

To što vrijedi za sjeverni dio dalmatinskog primorja, vrijedi u daleko većoj mjeri za južni, dakle i za Epidaurum.

Kakove su prilike postojale u ovo doba u Dalmaciji, vidimo i iz crkvenog sabora, koji se držao u Saloni god. 530. Tada je ovom koncilu prisustvovao i epidaurski biskup Fabrian, i toliki drugi dalmatinski biskupi, usred punoga mira. Dvije godine poslije ovoga koncila držao se i drugi,¹⁸² na kojemu su osnovane tri nove biskupije i imenovana tri nova biskupa. Na ovim su koncilima prisustvovali, pored biskupa Epidauruma i salonitanskog Honorija II još i biskupi: Arbe (Raba) Tycianus, Jadere (Zadra) Andreas, Scardone (Skradina) Constantinus, Narone (Vida kod Metkovića) Marcellus, Muccura (Makar kod Makarske) Stephanus, Martara (Mostar ?) Viktor, Bestoe (Bistue, Šuica na Duvanjskom polju) Andreas, Siscie (Sisak) Joannes. Bio je to dakle skup muževa vrlo visoke naobrazbe, punih rimskoga duha, iz najistaknutijih mjesta rimske Dalmacije.

Međutim je na prijestolje u Carigradu god. 527. sjeo Justinian, Ilir, rođen u našim krajevima, pun velikih i širokih ideja i uvelike zadojen idejama univerzalnoga rimskog carstva. Godinu dana prije njegova nastupa na carsko prijestolje, umro je Teodorik. Kada je suvladar Teodorikove kćeri Amalasunte Teodahad nju (534) utamničio, a ona zatim (535) bila ubijena, započe Justinian god. 535. rat, sa glavnom svrhom da uništi gotsko kraljevstvo, a Italiju i Dalmaciju priključi Carigradu. Iza toga bi slijedilo to i sa ostalim zapadnim zemljama.

U ovom ratu, kojim je Justinian htio da obnovi staro rimsko carstvo, imala je i Dalmacija, a napose njeno primorje vrlo važnu ulogu. Tok ovoga bizantsko-gotskoga rata poznamo iz sigurnih vrela. Opisao ga je Prokopije, koji je i sam sudjelovao u njemu. »Justinian je naredio — piše Prokopije — da zapovjednik Ilira Mundo pođe u Dalmaciju, koja se nalazila pod vlašću Gota, i da pokuša zauzeti Salonu... Isto tako posla on Belizara sa flotom, na kojoj je bilo četiri hiljade ljudi, što unovačenih, a što savezničkih, i oko tri hiljade Izaurijaca«, da osvoji Siciliju.

»Kad je dakle Mundo prispio sa svojom vojskom u Dalmaciju — piše Prokopije dalje — i sukobio se s Gotima, koji su mu izašli u susret, pošto je u bitki pobijedio, zauze Salonu...« Ali su Goti znali dobro što vrijedi Salona i nastojali su da je preotmu Bizantincima. Tada su oni pod vodstvom Asinarija i Grippe, a i drugih »prispjevali u velikim četama u Dalmaciju. Kad su došli blizu Salone, susreli su se s Mauricijem, sinom Munda, koji je s malom četom bio pošao u svrhu izviđanja, a ne da se borи.« Međutim je došlo do sukoba, koji je bio vrlo žestok, i u borbi podoše mnogi na obim stranama, pa i sam Mauricije. Tada je Mundo izišao u borbu sa novim četama. Goti bijahu potučeni, ali je u borbi i

¹⁸¹ G. Novak, *Kada i kako je propala antička Issa*, Radovi Fil. fak. Sveučilišta u Zagrebu I., Zagreb 1959, str. 3 ss.

¹⁸² Bulić-Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, preštampano iz Bogoslovske smotre, Zagreb 1912, str. 52—54.

Slika 31. — Maska isklesana na stupiću, nađena u Cavtatu

Mundo poginuo. Obje se vojske povukoše, i ni jedna ni druga nije ušla u Salonu. Rimska se vojska, ostavši bez vođa, povukla, a Goti su se povukli u okolišne kaštale, jer »se nisu pouzdavali u zidine Salone«, a i jer nisu vjerovali salonitanskim građanima.¹⁸³

»Kad je car Justinijan — piše Prokopije dalje — saznao za to što se u Dalmaciji dogodilo, posla on nadzornika carskih radionica štitova Konstancijana u Ilirik s naređenjem da sakupi vojsku i da pokuša osvojiti Salonu, ako mu to bude moguće . . . Kad je dakle Konstancijan stigao

¹⁸³ Procopii, *De bello Gothicō V*, 7., rec. Haury, Teubner 1905; Procopio, *La guerra gothica di Procopio di Cesarea, a cura di D. Commaretti*, vol. I. Roma 1895., str. 53; G. Novak, *Kako i kada je propala antička Issa*, ed. cit. str. 7.

Slika 32. — Grubo isklesana glava, nađena u Cavatu

u Epidamnos i tu se neko vrijeme zadržao, sakupi vojsku. Međutim su Goti, kojima je zapovijedao Grippa, došli s drugom jednom vojskom u Dalmaciju, i držali u svojim rukama Salonu. Čim se Konstancijan ponajbolje spremio, otplovi on sa cijelom flotom iz Epidamna (Drača) i prispije u E p i d a u r, koji se nalazi na desnoj strani onoga, koji ulazi u Jonijski zaliv, upravo ondje, gdje su se baš nalazili neki ljudi, koje je bio poslao Grippa kao izvidnicu. Dok su oni gledali brodovlje i vojsku Konstancijanovu, njima se pričinilo da su i more i kopno puni vojnika, pa kad su se vratili Grippi, oni su tvrdili, da je Konstancijan sa sobom vodio mnogo tisuća ljudi. On, zahvaćen velikim strahom, promislio je da ne bi bilo zgodno da se sukobi s onima koji su dolazili, i nikako nije htio dati da ga podsjedne carska vojska, koja je imala toliku pomorsku snagu.«

Ne pouzdavajući se nikako u slabe salonitanske zidine, povuče se Grippa sa cijelom vojskom prema sjeveru i utabori u dolini između Salone i Scardone.

S druge strane, Konstancijan krenu iz Epidaura sa cjelokupnom flotom u Issu (Viš), odakle posla izvidnice da ispitaju stanje kod Gota. Poslije njihova izvještaja zaplovi on iz isejske luke ravno u Salonu. Tu odmah iskrca čete, a sam ostane na brodu. Jedan dio izabrane vojske zaposjedne klance oko Salone. Slijedećeg dana uđe u salonitansku luku cjelokupna mornarica i bez muke se usidri. Grippa je pak ostao još svega nekoliko dana u Dalmaciji, a onda se kopnom, sedmoga dana, povuće u Ravenu ostavljući Rimljanim i Dalmaciju i Liburniju.

Carskim vojskama stajao je sada otvoren put u Italiju, preko Dalmacije. To su Goti dobro znali i uvidjeli su da Dalmaciju treba ponovo osvojiti, ali njihov pohod na Salonu god. 537. nije uspio. Ni Totilin vojskovoda Indulf, koji je g. 548. krenuo s brodovljem i znatnom vojskom u Dalmaciju, i iskrcavši se kod Muikura (Makar kraj Makarske) pljačkao i pustošio, nije uspio da se u Dalmaciji ustali.

Justinijan nije odustajao od svoga cilja, tj. da vrati Italiju pod vlast rimskoga (bizantinskog) cara, i njegov vojskovod Narses, kad je u Saloni skupio veliku vojsku, krenu kopnenim putem u Italiju u rat protiv Gota. God. 555. Goti bježu definitivno potučeni, a njihova država propade.

U ovakvim prilikama bila su to vremena, kada je Epidaurum bio stalno na udaru i u opasnosti. U njegovu su luku zalazile ne samo trgovачke, nego su je uvelike iskorisćivale i rimsко-bizantske ratne lađe. Ona im je služila i za sabiralište i za sklonište. Tu su se te lađe i opskrbiljivale hranom i vodom, a vjerojatno je postojalo i brodogradilište za njihov popravak i magazini za opremu. Salona je bio stalan cilj gotskim napadima s jedne i bizantinskim s druge strane, već prema tome tko je Salona držao i tko ju je htio dobiti. Zbog toga i nije Salona bila pogodna za brodogradilište, a nije bio pogodan ni susjedni Trogir. Osim toga, Salona je bila centar provincije, i nju je trebalo imati, pa su i jedni i drugi to htjeli, dok je Epidaurum bio njen gotovo periferni grad.

Ali Epidaurum je bio i te kako važan kao prva sigurna luka za lađe poslije Drača, u koju je bilo lako uploviti i isto tako iz nje isploviti, dok je Boka Kotorska bila pogodna za zaštitu od nevremena, ali vrlo nezgodna zbog toga što je brodovlje, koje bi u nju uplovilo, neprijatelj mogao vrlo lako zatvoriti i sprječiti ga da iz nje izade.

Sve do smrti Justinjanove (14. nov. 565 g.) vladao je na Jadransku mir, i sve njegove obale su u jedinstvenom rimskom carstvu. Ali čim je on umro, useliše se god. 568 n. e. iz Panonije u Italiju Langobardi, koji su u svoje vrijeme bili saveznici Narsesovi, i zauzeše Gornju Italiju i poneke krajeve u srednjoj Italiji. Carstvu ostade Rim, Ravenna, sa okolicom i po neki gradić i otok u Mletačkoj laguni, među njima i Grado, Padova, Oderzo, Altino. Langobardsko nastojanje oko obrazovanja jedne stalne vlasti u Italiji i sporazum sa Bizantom, odnosno rimskim biskupom, lomili su se na tradicijama i raznim, promjenljivim interesima. Istovremeno zbivali su se i s druge strane Jadranskoga mora, na Balkanskom poluotoku, događaji, koji su uzrokovali veliko pomicanje organiziranih i neorganiziranih narodnih skupina, od kojih ističemo Avare i Slavene.

Kad je Justinijan umro, prestalo je i bizantinsko-avarško prijateljstvo. Tada Avari prodriješe, kao saveznici Langobarda, u Podunavljе, gdje onda i ostadoše zauzevši sve krajeve do Save. Unutar te nove avarske vlasti bilo je mnogo Slavena, od kojih su mnogi ulazili u avarsку vojsku i zajedno s njome prodirali na razne strane, na Balkanski poluotok, pa i prema zapadu i jugozapadu.

Bilo je to početkom VII st.¹⁸⁴ n. e. Čete Avara i Hrvata i ostalih Slavena, koji su s njima išli, provalile su, poslije pustošenja sjeverozapadnog dijela Balkanskog poluotoka, preko Dinarskih planina i Velebita na Primorje i u rušilačkom naletu porušile cvatuće gradove Aenonu, Tinium, Burnum, Asseriu, Varvariu, Aequum, Tarsatiku, Seniu, Burnum, Promonu, Andetrium, Synodium, Setoviu, Scardonu, Salonu, Oneum, Naronu i Epidaurum.

Stanovništvo, koje je uspjelo pobjeći, sklonilo se na otoke, a ostalo je bilo podvlašteno, neki uzeti kao robovi i ropkinje, a neki i poubijani. Strahotu tih događaja opisuje Toma Arhidakon za Salonu, koju su »u tili čas pretvorili u pepeo i ugalj.«¹⁸⁵

Toma pripovijeda kako su ovi došljaci često napadali i EPITAURUM i konačno ga osvojili i od njega stvorili pustoš.¹⁸⁶

Kada su Avari i Slaveni porušili EPITAURUM, pitanje je na koje možemo odgovoriti istim argumentima kojima odgovaramo na pitanje kada su oni porušili Salonu.

Mnogo se o tom pisalo i nagađalo,¹⁸⁷ ali nijedan argumenat nije tako jak da bismo ga lako mogli prihvati. Ipak je sigurno da se to dogodilo između godine 612. i 626. n. e., i — u tom razdoblju — najvjerojatnije između 612. i 614. Izgleda vrlo blizu istini ako se uzme da su Salona, a i Epidaur, postojali još 614.¹⁸⁸

Epidaurum je bio tada **zauzet**, opljačkan i porušen, ali je stanovništvo, koje je znalo za dolazak Avara i s njima **zdrženih** Slavena, pobjeglo i sklonilo se na sigurna mjesta, u prvom redu na hridinasti otočić Lau, koji je — vrlo vjerovatno — bio dobro utvrđen i odijeljen od kopna morskim kanalom koji se pružao od današnje dubrovačke luke do Lovrijenca.

¹⁸⁴ Šišić F., *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, str. 232.

¹⁸⁵ Thomas Archidiaconus, ed. cit. str. 23 ss.

¹⁸⁶ Ibid. str. 30.

¹⁸⁷ Sva je ta razna mišljenja skupio F. Bulić u svojoj raspravi »Sull'anno della distruzione di Salona, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXIX, Split 1906 str. 268 ss.

¹⁸⁸ Bulić, o. c. 304 — V. Tomašić, *Ancora sull'anno della distruzione di Salona, Bull. Dalm.* XXXIII, Split 1910, str. 136 ss.

Résumé

L'HISTOIRE DE DUBROVNIK DÈS TEMPS PRÉHISTORIQUES JUSQU' AU DÉBUT DE VIIe S. (JUSQU' À LA CHUTE D'EPIDAURUM)

1 La région de Dubrovnik dans la préhistoire

Les environs immédiats de Dubrovnik, ceux plus éloignés et, probablement, le site même sur lequel s'élève actuellement la ville de Dubrovnik, furent habités dès la préhistoire. Dans le proche voisinage du territoire de Dubrovnik, dans son arrière-pays, le lieu de trouvailles -récemment exploré- de Crvena Stijena révèle, par son ample matériel archéologique, que l'homme y a vécu dès l'époque du haut paléolithique, puis au mésolithique et au néolithique. Il est très probable que l'habitant d'alors de la Crvena Stijena pénétra dans la région fertile des Konavli et arriva jusqu'à la mer.

D'autre part, il semble naturel que les bateaux qui, au néolithique, -ainsi que nous le font penser les importantes découvertes effectuées dans les îles de Hvar et de Korčula- naviguaient sur la côte orientale de la Mer Adriatique (et, cela, uniquement pendant le jour) devaient revenir dans les baies et ports naturels situés autour de Dubrovnik, et relier cette région avec le monde méditerranéen de l'époque.

Cependant, les premières apparitions certaines de populations préhistoriques dans la région de Dubrovnik datent des Illyriens. Nous en sont conservés quelques tumulus semblables à ceux qui subsistent sur le reste de littoral yougoslave et dans l'arrière-pays dalmate; ils ne sont pas nombreux et la plupart se trouvent sur des pentes de montagnes ou au sommet d'un mont quelconque, mais il y en a aussi dans les vallées. Aujourd'hui on n'en voit plus que les pierres de plus ou moins grandes dimensions alors que, de même qu'ailleurs, ils étaient certainement couverts de terre à l'origine. A l'exception d'un seul, ces tumulus n'ont pas été fouillés mais cet unique tumulus nous montre qu'à l'intérieur - de même que sur le reste du littoral yougoslave- se trouvaient une ou plusieurs tombes faites de dalles de pierre qui formaient en même temps la cuve dans laquelle reposait le corps, en position accroupie.

Sur les tumulus enregistrés jusqu'à présent, trois se trouvent sur le territoire du cimetière de Vid, l'un le long de la Kočina ograda, l'un sur la hauteur de Sovjak, l'un sur le territoire de Grbava, deux au lieu-dit Zavrta près du village de Donji Brat; il n'est pas possible de les dater mais nous pouvons supposer qu'ils remontent à la grande période qui englobe le dernier âge du bronze, le premier et le second âge du fer.

Aux environs de Dubrovnik il y a, outre ce qui précède, de nombreux vestiges de l'époque préhistorique, avec traces de vie et de travail. Ces restes se trouvent dans certaines grottes, dans des ruines, dans des débris d'habitat humain. Nous mentionnerons les lieux de trouvailles suivants: l'abri Vepar, grotte de Gudnja, grotte de Podkula, Uzastaje, puis les ruines de Humac près de Mali Ston, Humac près de Ston, et tout à côté Sv. Mihovil, depuis; Gradac, Velakovina, Kula, Zelenika, Gradina, et au Sud de Dubrovnik Sv. Ivan près de Cavtat, et dans les deux îles de Mrkan et Bobara.

Il y a aussi des restes d'habitats préhistoriques autour du territoire de Ston tels que Brežina, Perovići, et dans l'endroit de Slano: Obodine, Ukućini, Porače et autres.

Sont également nombreuses les trouvailles préhistoriques dans les tumulus, épargnés sur tout le territoire de la région de Dubrovnik. Nous n'indiquerons que les localités suivantes: Ostrog, Mali Voz, Papića gomila, deux groupes de tumulus: l'un de sept et l'autre de quatre dans les prés de Lisečke Rudine, un groupe de onze

tumulus sur les plateaux de Podimočka Granica; Završ, sur le territoire de Danjoštica (groupe de cinq tumulus); Supavo, Medjugomile (groupe de trois), Strina, Kod Straže. En outre, il existe, dans cette région, des localités préhistoriques qui n'ont été ni fouillées ni relevées. Nous notons à part le territoire de Majkovo; là, sur le sommet du »Ilijino brdo« du côté occidental, se trouve un tumulus. Sur la pente Nord-Est de ce mont, presque en bordure de la route, existe un tumulus qui a été fouillé et, au Nord-Ouest de la route, on rencontre des tumulus sur le Mont Gumanci. En continuant vers Slano on trouve le tumulus de Planikovica, puis ceux de Čelina et de Šilova. Presque tous les monts conduisant à Mali Ston contiennent de tels tumulus, dont aucun n'a encore été fouillé. Quand les fouilles systématiques en seront terminées, on aura une image exacte des environs de Dubrovnik autour de l'an 1500 av. n. è. et jusqu'à la période romaine.

Jusqu'à présent une seule »gradina« (castelliere) a été fouillée dans la banlieue immédiate de Dubrovnik: le tumulus de Mitar sur un mont, dans le village de Čibača.

2 Epoque de la colonisation grecque sur l'Adriatique

La colonisation grecque de certains points du littoral de l'Adriatique (aux Ve. et VIe. s. av. n. è.) n'a pas fortement touché la région de Dubrovnik. Dans cette partie de la côte, elle se contenta de liens avec la ville de BUTHOE, à l'emplacement de l'actuelle Budva, que Sophocle mentionne déjà au Ve. s. dans sa tragédie d'OIKLES.

Dès le premier quart du IVe. s. av. n. è. existaient des colonies grecques sur la partie orientale de l'Adriatique: Korkira Melaina, Herakleia, Issa, Pharos, qui sont mentionnées par Pseudoskilaks dans son »Periplus« écrit autour de l'an 336 d'av. n. è. Il mentionne aussi la ville de Buthoe (Budva) et la situe exactement au Sud des Bouches de Kotor qu'il nomme »fleuve Rhizon«. Mais alors qu'il qualifie de grecques les villes mentionnées ci-dessus, il ne le fait pas pour Buthoe.

Pseudoskilaks nomme aussi Melita, (l'île de Mljet) dans le voisinage immédiat de Cavtat et de Dubrovnik, mais ne dit pas un mot de la région qui se trouvait au Nord des Bouches de Kotor. Puisqu'il mentionne toutes les agglomérations grecques, c'est donc qu'il n'y en avait pas sur ce territoire. Il nomme en outre le fleuve Naron et le lac d'où sort le fleuve Naron, ainsi que des Manioi qui y habitent, mais de la région de Dubrovnik, rien.

Pour les guerres illyro-romaines de 230/29 et 220/19, puis de 167 av. n. è., qui se déroulèrent sur le littoral oriental de la Mer Adriatique et autour de ses îles, sont mentionnées Pharos, Issa et Rhizon, mais il n'est jamais question d'une localité quelconque située dans la région de Dubrovnik.

3 Où se trouvait Epidaurum?

Epidaurum est mentionné pour la première fois en l'an 47 av. n. è. C'est l'année où le légat de Pompée, Marc-Octave, commandant de ses forces maritimes, attaqua Epidaurum car il s'y trouvait un détachement romain dévoué à César. Tant du côté de la terre ferme que de la mer, l'attaque sur la ville fortifiée d'Epidaurum fut très violente et les Epidauriens demandèrent l'aide immédiate du légat de César Vatinus qui avait réuni une flotte à Brundisium. Avant l'arrivée de la flotte de César, commandée par Vatinus, Marc-Octave renonça à assiéger Epidaurum et fit prendre à ses navires la direction du Nord.

C'est de cette façon que, pour la première fois, en l'an 47 d'av. n. è. nous est révélée l'existence de la ville d'Epidaurum, qui appartenait alors aux Romains, était même entourée de murailles et pouvait soutenir un siège tant du côté de la terre ferme que de la mer.

Quand fut fondée Epidaure et par qui?

Epidaure se trouvait sur la petite presqu'île qui, du côté méridional, forme la baie de Župa, au Nord de laquelle se trouvent l'île de Lokrum et la ville de Dubrovnik. C'est sur son emplacement que s'élève aujourd'hui Cavtat. La situation d'Epidaure qui occupait presque toute la presqu'île et s'étendait aussi le long des deux plus petites baies qui la limitaient (l'une au Nord, l'autre au Sud) est extraordinairement propice au développement de la marine marchande et de la pêche. A cet endroit naquit et s'étendit Epidaurum, ou, mieux, Epidauro.

L'hypothèse de Théodore Mommsen qu'Epidaure se trouvait d'abord à Prevlaka, à l'entrée des Bouches de Kotor près d'Herzegnovo puis, plus tard, sur l'emplacement de l'actuel Cavtat, repose sur des suppositions erronées.

Dubrovnik (Raousion, Ragusa), qui existait vraisemblablement dès l'époque pré-historique sur la petite île rocheuse séparée de la terre ferme par le canal qui fut plus tard comblé et sur lequel allaient être construits le centre actuel de la ville et la »Placa«, était, à l'origine, une petite agglomération; à l'époque de l'apogée d'Epidaure, c'était sans doute quelque chose de plus grand et de fortifié, probablement entouré de murailles ou tout au moins d'une chaussée de pierres et qui s'appelait Lau. Lorsqu'au début du VIIe s. les Avars -dans les rangs desquels se trouvaient de nombreux Slaves- se rapprochèrent d'Epidaure, une grande partie de la population de cette ville, que même les murailles de l'antique cité ne pouvaient plus protéger contre les vagues incontrôlables d'envahisseurs, chercha refuge dans l'îlot rocheux de Lau.

Depuis cette époque, Lau (Raousion, Dubrovnik) est considérée comme le successeur de l'antique Epidaure, non seulement parce qu'au VIIIe. s. la majorité de la population était d'origine epidaurienne, mais aussi parce que le pouvoir ecclésiastique, l'évêché, était passé d'Epidaure à Dubrovnik. Ce fait est resté certain, et personne n'a eu l'idée d'en douter à travers de longs siècles.

Ces siècles s'ajoutèrent les uns aux autres, et, en pleine période d'Humanisme et de Renaissance, se chantèrent des hymnes sur l'origine epidaurienne de Dubrovnik et les gens de Dubrovnik couronnèrent leur ville de lauriers cueillis dans les jardins d'Epidaure. Alors l'imagination commença à travailler, enflammée par de beaux vers latins et Dubrovnik ne devint pas seulement l'héritière d'Epidaure du point de vue ethnique, mais les divinités de l'antique Edipaure se transportèrent sur l'Olympe qui planait au-dessus des têtes des humanistes de Dubrovnik et des gens de la Renaissance: Apollon brillera aussi dans le ciel de la ville humaniste de Dubrovnik, et son fils Asklepios, dieu de l'Epidauros de Saron, (sous le nom latinisé d'Esculape) protégera les créations littéraires de Dubrovnik bien qu'il ne soit pas poète mais dieu des médecins et des pharmaciens.

4 Contes et vérité

Déjà les Anciens, à la fin de l'Empire romain, avaient adopté les fables sur Cadmos et Harmonie sur les bords de l'Adriatique, et les humanistes, ainsi que certains écrivains de Dubrovnik, les rapprochèrent vite de la mythologie de leur Epidaure. C'est ainsi que notre Epidaure transmit aussi le récit classique sur Cadmos et Harmonie qui, s'envolant de Thèbes en Béotie, chez les Enchéléens, deviennent leurs chefs et triomphent de leurs ennemis, les Illyriens et, ensuite, se transforment en serpents, pour s'installer dans les environs d'Epidaure. Ils y meurent et sont enterrés aux Konavli: Cadmos au pied du Mont Sniježnica, et Harmonie le long de l'autre montagne, de l'autre côté de la vallée de Konavli au bord de la mer.

Cependant, les récits concernant Cadmos et Harmonie n'ont aucune valeur historique pour ces régions, ni même pour la littérature sérieuse concernant Epidaure.

Une autre fable, s'appliquant à Epidaure, repose sur la similitude de nom entre notre Epidaure et celles du Péloponnèse. L'une de ces Epidaures grecques se trouve en Argolide, sur le littoral oriental de la presqu'île d'Acte, dans la baie de Saron. Dans cette Epidaure se trouvait le temple d'Asklepios et de sa femme Epione, mais il n'en reste pas de traces aujourd'hui. Au contraire, le sanctuaire d'Asklepios -dieu des médecins- qui l'élevait au Sud-Ouest d'Epidaure, près du village actuel de Ligourio, a bien été découvert.

Une autre Epiaudre était située sur le littoral oriental de la Laconie et est habituellement appelé Epidauros Limera. Cette ville fut fondée par l'Epidaure d'Argos; là aussi existait le culte d'Asklepios et l'on trouve encore les vestiges de son temple.

De toute façon, la similitude de noms joua dès l'Antiquité et peut-être que les habitants de l'Epidaure adriatique se considéraient parents de la célèbre ville d'Argolide où florissait le culte d'Asklepios; aux environs immédiats s'élevait un grand sanctuaire et probablement aussi une source médicinale dédiée à Asklepios, dieu des médecins. Le culte d'Asklepios fut, au IIIe. s. d'av. n. è., transporté à Rome où il reçut son nom latin, Aesculapius (Esculape). Il y était grandement vénéré ainsi que dans toute l'Italie et il est probable que ce sont les colons romains qui le transportèrent en Illyrie et, plus tard, en Dalmatie; on le vénéra en de nombreux endroits. A cet égard, se

distingue particulièrement Narona, du moins en ce que les inscriptions conservées nous ont appris.

Un grand nombre de gemmes à l'effigie d'Esculape ont été trouvés en Dalmatie, comme à Gardun, par exemple, à Proložac, à Salona et dans tant d'autres localités; ils se trouvent aujourd'hui au musée archéologique de Split et en d'autres musées de Croatie. Trois gemmes trouvés à Epidaure, représentent Esculape; sur deux sont gravés Esculape et Hygie.

Aucune trace d'un temple quelconque dédié à Esculape, aucune inscription le concernant et se rapportant à l'époque romaine n'existent à Epidaure, ni dans les environs. Ce qui n'exclut cependant pas le fait qu'il pouvait y avoir à Epidaure le culte d'Esculape et son temple, mais, en aucune façon, d'après ces hypothèses et fables, on ne peut tirer de conclusion sur la fondation d'Epidaure.

Si l'on recherchait la source nous révélant le culte d'Esculape en Dalmatie, Epidaure n'y occuperait en aucune façon la première place. Tandis qu'à Cavtat et environs, aucune inscription mentionnant Esculape (Asklepios) n'a été trouvée, à Vid et aux environs - donc dans l'antique Narona - on en a trouvé trois, dont deux sont dédiée à Esculape et une à Esculape et Hygie.

Enrichie par le commerce (à partir du XIe. s., il lui donna la base matérielle nécessaire, non seulement à la simple existence, mais à des aspirations culturelles), et avec une population en partie imprégnée de romanisme mais dont la symbiose avec les éléments d'immigrants slaves transforma de plus en plus les autochtones romans en Slaves, la ville de Dubrovnik adopta très facilement les Humanistes et leurs idées. Etant donné que, malgré tout, le nom de l'antique Epidaure, dont ils se considéraient les héritiers légitimes, est identique à celui de l'Epidaure du Péloponnèse et permettait ce rapprochement, très tôt se créèrent des légendes et récits qui, à travers le nom de la ville elle-même conduisirent à des combinaisons mythologiques et à un lien entre le dieu d'Epidaure, Asklepios, et l'Epidaure adriatique. On alla encore plus loin et on assura que, non seulement Asklepios était vénéré à Epidaure, mais que ce culte y avait été transporté par les habitants de la ville célèbre du Péloponnèse qui allaient fonder l'Epidaure adriatique.

Au début du XVe. s. habita à Dubrovnik l'ingénieur et architecte napolitain Onofrio della Cava qui, de 1435 à 1442, construisit le Palais du Recteur. Dans l'atrium de ce palais se trouve, sur une colonne, un chapiteau avec l'effigie d'Esculape. Bien qu'il soit prouvé que le chapiteau lui-même et la représentation d'Esculape aient été sculptés par l'artiste sculpteur italien de Milan bien connu Pierre de Martin, l'idée lui en a certainement été donnée par Onofrio, tout imprégné d'esprit humanistique, lui-même incité par les citadins de Dubrovnik, imbus de culture classique.

C'est à cette époque que visita également la Dalmatie le distingué humaniste, Ciriac d'Ancône, qui était lié d'amitié avec Marin Rastić (Resti), membre d'une bonne famille de Dubrovnik. A cette occasion, le savant humaniste composa quelques vers latins qui célébraient Esculape, vers que l'on voit encore gravés sur une plaque se trouvant dans le mur proche du chapiteau représentant ce dieu: ils glorifient Esculape inventeur de remèdes, et Dubrovnik sa ville natale.

Cette inscription et ce chapiteau ne signifient rien de plus que ce qu'ils sont réellement, c'est-à-dire l'expression de la pensée des gens de Dubrovnik du XVe. s. - tout pénétrés d'humanisme - et n'ont aucun rapport avec la vérité historique. Cependant, tant le chapiteau que l'inscription ont incité certains écrivains à proclamer de quelconques conclusions à grande portée. Appendini écrit que la sculpture est «au moins contemporaine des origines de Dubrovnik». Appendini ajoute avoir «entendu dire par beaucoup» que cette effigie d'Esculape, avec tous les ornements de cette colonne et d'autres qui décorent le grand portique du palais d'Etat, a été transportée à Dubrovnik en du temple d'Esculape à Epidaure».

Il est certain qu'ils existaient des temples à Epidaure; qu'il y avait un forum et, vraisemblablement, sur ce forum, un temple dédié à Jupiter ou à Auguste, car il en était ainsi dans chaque municipie, ou plutôt dans chaque colonie mais, en vérité nous n'avons pas non plus pour un tel temple de données locales sûres. Cependant, quant aux temples d'autres divinités ou de demi-dieux à Epidaure, nous n'avons aucun renseignement, pas même la plus petite trace.

En conséquence, d'après le matériel que nous possédons aujourd'hui, soit archéologique, soit littéraire -c'est-à-dire figurant dans les œuvres des écrivains contemporains du Ier. au VIIe. s., il n'existe aucun lien entre l'existence d'Epidaure et le culte d'Esculape, pas plus qu'aucun lien entre l'Epidaure d'Argolide et celle de l'Adriatique.

Certains habitants de Dubrovnik, glorifiant de plus en plus l'origine de leur ville, et la reliant à Rome, ont presque oublié d'accentuer Epidaurum comme leur ville-mère, ainsi que son origine grecque.

Stjepan Gradić (Gradi) (1613—1683) écrit, avec juste raison, que la ville de Dubrovnik fut fondée par des »citoyens romains descendant de ceux qui, dans l'illyrienne Epidaure, eurent l'honneur d'être élevés par les Romains à la dignité de citoyens romains».

5 Epidaure est un habitat illyrien

Jusqu'à une époque toute récente, prévalait complètement l'opinion général -tant dans la littérature scientifique que dans populaire- qu'Epidaure était une colonie grecque ou, au moins, un habitat grec. C'est le nom même de la ville qui a conduit à une telle conclusion puisqu'il est identique à celui de deux villes grecques: l'Epidaure célèbre du Péloponnèse en Argolide, et la ville du même nom en Laconie. Cependant, notre Epidaure adriatique n'a aucun rapport avec ces deux villes.

Lorsqu'Epidaure est mentionnée pour la première fois, en 47 av. n. è., on ne dit pas qu'elle est grecque, ni romaine. Une chose est sûre: cette ville existait alors en tant que localité bien fortifiée, capable de soutenir un siège, tant de la terre ferme que de la mer, à condition qu'il ne durât pas trop longtemps, du moins jusqu'à ce que la flotte de Vatinius put arriver de Brundisium pour attaquer le légat de Pompée, Octave, qui l'avait assiégée par mer et par terre.

Epidaure sur l'Adriatique n'est mentionnée par aucun écrivain grec et si elle avait existé en tant que ville grecque, les écrivains grecs -qui se copiaient souvent- n'auraient pas omis de l'indiquer.

Epidaure n'a jamais battu sa propre monnaie, ce qu'ont fait toutes les villes grecques de l'Adriatique, et ce qui les distingue en tant que »polis« indépendantes et libres. Aucune inscription ne nous autorise à la considérer comme une ville grecque quelconque. Il est vrai qu'à l'époque romaine s'y trouvaient des commerçants grecs, mais ils se perdaient au milieu des habitants autochtones et romanisés.

Pendant la période des guerres romano-illyriennes (230/229 et 220/219), ou bien Epidaure n'existe pas du tout ou, si elle existait, ce n'était qu'un habitat illyrien peu important du littoral. Polybe, toujours bien informé, et qui mentionne toutes les localités importants qui participèrent à cette lutte, ne mentionne pas Epidaure, même si, non loin d'elle, à Vis et Hvar, puis dans les Bouches de Kotor où habitait, à Risan, la reine illyrienne Teuta, se déroulaient des événements décisifs.

Epidaure n'a eu nom plus aucune importance pendant les guerres romano-illyriennes, à l'époque du roi illyrien Gentius, (an 167), lorsqu'il s'agaissait de la destinée de l'Etat de Gentius, à l'intérieur duquel se trouvait le territoire situé au Sud de la Neretva. Ni même à cette époque ne le mentionne Polybe qui fut non seulement contemporain des événements en question, mais prit une part active à la vie politique du monde grec d'alors puis, à partir de 167, vécut en otage à Rome.

Ce qui nous donne la certitude absolue qu'Epidaure, ni comme habitat important, ni surtout comme ville fortifiée n'existe pas au IIe. s. d'av. n. è., c'est l'absence complète de trouvailles archéologiques datant de cette époque. Dans toutes les colonies grecques qui existaient alors sur le littoral oriental de l'Adriatique, nous trouvons au moins quelques traces de céramiques grecques (hellénistiques) de l'époque, même minimes, mais, à Epidaure, rien de semblable. Aucune trace de céramique de »Gnatia», donc aucune trace de relations avec la côte orientale du Sud de la péninsule appennine; pas trace non plus de céramique ressemblant à celle de »Gnatia», fabriquée à Issa, dans l'île de Vis. Rien ne nous parle d'une vie quelconque à Epidaure, à cette époque.

Cependant, le seul nom d'Epidaure nous fait remonter à ses origines. Ce nom n'est pas grec mais provient de l'ancien Illyrien; il est même d'origine pélastique car »deuro« voulait y dire »bois, forêt«, et »épi« est un mot illyrien qui apparaît dans plusieurs noms illyriens tels qu'Epi-cadus, Epi-catia, Epi-caris et dans des noms illyriens

de lieux: Epi-damnos, Epi-dotium, Epi-licus portus et Epi-daurum. Vraisemblablement, l' »épi« illyrien veut dire en français »derrière«. En conséquence, l'épi-dauro illyrien voudrait dire »derrière le bois, la forêt«. Latinisé par les Romains, ce nom devint Epidaurum. Tout près de la grande et belle forêt qui existait certainement dans cette région vraiment attrayante, riche en humus, sur la presqu'île sur laquelle s'élève aujourd'hui, au Sud-Est et à l'Est, la localité de Cavtat, les paleo-illyriens avaient probablement édifié -sur le sommet de la montagne- leurs murs de défense, sans aucun doute dès l'âge du bronze ou, au plus tard, à l'âge du fer, époque à laquelle appartenait les tumulus tout proches de Cavtat même. A l'intérieur de cette place forte, et tout autour, se constituait un habitat, sans importance particulière, mais protégé contre les incursions des membres de mêmes tribus venant de la terre ferme, et de celles des pirates arrivant par la mer. Mais, aussi petit que fût cet habitat illyrien du littoral, il n'était pas négligeable: dans son port pouvaient s'y abriter les bateaux grecs navigant en Adriatique vers le Nord; d'une côté se trouvaient les colonies grecques d'Issa, de Pharos, d'Héraclée, de Korkyra Melaina, et, de l'autre, loin au Nord-Ouest, la célèbre Spina avec sa magnifique céramique des VIe. et Ve. s. d'av. n. è.; en Istrie: Nesactium-aujourd'hui Vizače près de Pula. C'est la source des pièces de monnaie en argent de Dyrrachium et d'Apollonia qu'Evans a notées à Cavtat, les datant du IIIe. s. d'av. n. è., et celles de Scutari (Albanie) qu'il situe aux environs de 168 av. n. è., et de ce petit morceau de monnaie béotienne qu'il ne date pas. Cette modeste agglomération s'augmenta vers la fin du IIe. s. d'av. n. è. et, en tout cas, après la guerre romano-illyrienne de l'an 167, ou au commencement du Ier. s.

6 *Epidaurum, colonie romaine*

Quand les Romains s'emparèrent-ils de l'Epidaura illyrienne, nous ne pouvons le dire avec certitude, mais ce fut certainement avant 47 av. n. è., date à laquelle s'y trouvait une garnison romaine. Depuis la victoire des Romains sur Gentius (en l'an 167 d'av. n. è.) et le siège d'Epidaura par la marine de Pompée, s'écoule un intervalle de 80 ans pendant lequel Rome peut s'emparer d'Epidaura, la fortifier pour conserver ses positions dans une région qui avait fait partie du royaume illyrien.

Pendant ce laps de temps s'installèrent aussi quelques marchands grecs, comme il y en avait dans d'autres localités illyriennes, particulièrement à Narona qui était devenu un grand emporium, non loin duquel les Romains se livrèrent à d'après combats contre les Dalmates illyriens. Les Grecs d'Issa, de Tragurion, d'Epetion et d'autres localités isséennes vivaient encore en pleine liberté mais cet état de choses allait justement finir à ce moment-là, lorsque Vatinius, poursuivant Octave, détruisit la flotte de Pompée près de l'île de Tauris (Scédro) puis se dirigea vers Issa qui avait pris le parti de Pompée, donc d'Octave.

En tant que fidèle ville romaine, Epidaura joua un rôle important dans cette grande bataille de l'Adriatique, et devint le centre du pouvoir romain dans cette partie du littoral adriatique. Elle sera bientôt élevée au rang de colonie romaine, et ses citadins deviendront »cives romani«. Pline désigne Epidaura sous le nom de colonie, ce qui nous est confirmé par une inscription mentionnant un certain prêtre dans les »colonies de Narona et d'Epidaurum«.

Quand Epidaura devint-elle colonie romaine? nous ne le savons pas exactement. Ce fut, en tout cas, avant Pline le Jeune, donc avant les années 70 du Ier. s. de n. è. Fut-ce déjà à l'époque d'Auguste? nous ne pouvons l'affirmer.

Auguste organisa l'Illyrie en province qui, ainsi unifiée, resta l'Illyrie pendant tout le temps de son règne et, plus tard, sous Tibère et ses descendants.

Deux inscriptions trouvées à Epidaura, élevées en l'honneur du légat d'Auguste, le propriétaire P. Cornelius Dolabella, indiquent qu'à cette époque EPIDAURUM était une importante localité de ces régions. Cependant, aucune trace ne subsiste aujourd'hui des endroits où elles étaient apposées. Les récits d'après lesquels le tombeau de Publius Cornelius Dolabella se serait trouvé à Epidaura ne peuvent être acceptés: après son propriétaire dans la province romaine de Dalmatie, il fut envoyé en Afrique comme proconsul et y était encore en 23 et 24 de n. è.

La première des inscriptions trouvées lui fut dédiée en tant que »legato praetore« »du divin Auguste«, ce qu'il était en l'an 14 de n. è.; après cette date Dolabeila fut légat propretore en Dalmatie de l'Empereur Tibère et le resta jusqu'en l'an 20 de n. è.

Toutes les suppositions concernant l'érection de ce monument à Epidaure sont donc sans fondement. Nous avons démontré ailleurs qu'Epidaure ne fut jamais la ville principale de la province d'Ilyrique Supérieure, étant donné qu'une telle province n'a jamais existé. A l'époque où l'inscription fut érigée, Epidaure appartenait à la province romaine d'Ilyrie, dont la ville principale était Salona, et au district juridique narentin (conventus iuridicus) dont le siège était à Narona; elle n'avait donc pas de grande importance politique intérieure. Epidaurum était-elle déjà une colonie romaine à l'époque de Dolabella? nous ne pouvons l'affirmer.

Nous avons aujourd'hui des fragments d'inscriptions concernant Dolabella à Salona (Solin), Jader (Zadar) qui sont aussi bien écrites que celles d'Epidaure, ce qui prouve qu'à l'époque du propriétaire de Dolabella en Illyrique on attachait de l'importance à l'écriture dans toutes les grandes villes de cette province.

Il n'est pas douteux que les habitants d'Epidaure élevèrent un monument à Dolabella en signe de reconnaissance. Pourquoi cette reconnaissance? Peut-être parce qu'il avait commencé à faire construire la route qui reliait Epidaure à Narona et Salona au Nord, à Rizium, Skodra (Scutari d'Albanie) et Lissus au Sud. Il est moins probable que cette inscription lui ait été consacrée parce qu'il avait fait ériger l'aqueduc de Vodovadja (dans les Konavli) à Epidaure.

L'autre inscription mentionnant Dolabella fut récemment découverte à Cavtat, donc dans l'antique Epidaure dalmate. Bien qu'elle soit presque conservée, dans son ensemble, cette inscription est grandement mutilée et il est difficile d'en conclure plus qu'elle ne dit: Dolabella y est nommé en tant que légat de l'Empereur, puis sont cités: la VIe cohorte de volontaires, le tribun Lucius Purtius Atinas, et Gaius Saenius duumvir.

Mais cette inscription nous dit encore quelque chose, que nous n'avions pas remarqué jusqu'à présent en la lisant et l'interprétant, c'est la mention qui y est faite du duumvir Gaius Saenius, d'où il s'ensuit qu'Epidaure était déjà à l'époque de Dolabella une ville avec constitution de colonie romaine, ou avec statut municipal, qu'elle avait déjà à sa tête un duovir et qu'en conséquence il y existait déjà un «ordo decurionum», c'est-à-dire une aristocratie citadine, en réalité des citoyens romains, auxquels Rome avait accordé le droit à l'administration autonome de leur ville.

Quand la ville d'Epidaure devint-elle municipale, et fut-elle jamais municipale, ou bien la ville illyrienne fut-elle immédiatement transformée en colonie? il nous est impossible de répondre à ces questions d'après les monuments qui subsistent.

Il est certain que c'était une colonie dans la second moitié du 1er. s. de n. è. car Pline le Jeune- qui mourut en 79 de n. è. lors de l'éruption du Vésuve, la dénomme colonie romaine. Quand Epidaure devint-elle colonie, nous ne pouvons encore l'affirmer, mais il est vraisemblable que ce fut en même temps que Salona et Narona, c'est-à-dire à l'époque d'Auguste, en l'an 34/33 av. n. è.

Au moment où Pline écrivait, la province romaine de Dalmatie se divisait en trois districts juridiques qui s'intitulaient »conventus iuridici«, ceux de Scardona, Salona et Narona. Celui de Scardona allait de Raša, en Istrie actuelle, au fleuve Krka; celui de Salona, de la Krka à la ligne de Nareste au Nord-Est de la Drina, et celui de Narona, de Nareste (Jesenice) jusqu'au Mat, en Albanie actuelle. Chacun d'eux s'étendait loin à l'intérieur, car la province romaine de Dalmatie pénétrait profondément dans la Serbie actuelle, elle englobait aussi Čačak et peut-être même Rudnik et au Sud-Est, elle atteignait la montagne de Šara.

Epidaurum appartenait au conventus de Narona. En tant que partie de ce conventus, les habitants d'Epidaure devaient aller au tribunal à Narona, ville dans laquelle le légat, comme dans les deux autres villes de la province, rendait la justice de temps en temps. Etant donné que le conventus était aussi le lieu d'établissement et de paiement des impôts, les habitants d'Epidaure allaient souvent à Narona pour leurs affaires; Narona était donc plus grande puisque centre »conventuel« pour Epidaure, mais la ville principale de la province romaine de Dalmatie était Salona. A l'époque de la République se trouvait à Salona le siège permanent du proconsul et, lorsque la Dalmatie devint province impériale, c'est-à-dire à partir de l'an 11 av. n. è., cette ville fut aussi le siège du »legatus Augusti propretore«.

De même que d'autres colonies romaines en Dalmatie (Salona, Narona, Jader et autres), Epidaure fut fondée de telle façon que les Romains envoyèrent d'abord dans la ville illyrienne déjà existante certains citoyens romains puis, lorsqu'ils eurent la ville bien en mains, ils accordèrent à tous les citoyens le droit de citoyen romain ou latin. Les premières villes devinrent colonies romaines, les autres municipes. Les unes et les autres furent immédiatement groupées dans une de 35 »tribus romaines. Les colonies et municipes dalmates furent comprises en deux »tribus«: tribus Tromentina et tribus Sergia. Epidaure appartenait à la »tribus Tromentina«, de sorte qu'elle était intimement liée à Rome et que ses citoyens, dès qu'elle fut devenue colonie, jouirent pleinement du droit de cité romain. Nombre d'entre eux faisaient remarquer avec fierté que l'un de leurs cousins appartenait à la »tribus Tromentina« comme, par exemple, Pomentina Tertulia qui éleva un monument à son père Marcus Pomentinus, fils de Marcus, appartenant à la »tribus tromentina«. De même, Varius Festus fit ressortir, sur un monument qu'il faisait éléver à Publius Marcius, fils de Publius, que celui-ci appartenait à la tribus Tromentina.

7 L'administration et les collèges officiels de cultes de la colonie romaine d'Epidaure

La base de l'autonomie coloniale d'Epidaure était, comme dans tous municipes et colonies, l'»ordo decurionum«, c'est-à-dire, l'ordre, la classe de décurions, qui dirigeait la ville comme le Sénat romain dirigeait l'Etat et la Ville de Rome.

Les monuments d'Epidaure nous font souvent découvrir des activités isolées de l'»ordo decurionum« d'Epidaure et certaines qui nécessitaient un »decretem decurionum«, c'est-à-dire une délibération à laquelle devaient participer les deux-tiers des décurions dont la majorité absolue décide. L. D. D. D. est l'abréviation de LOCUS DATUM DECRETO DECURIONUM (place donnée d'après la décision des décurions) et se trouve sur le monument qu'Invintilla éleva à la mémoire de son fils, comme sur celui que Varius Festus érigea à Publius Marcius.

Sur l'inscription que Novia Basilia, la mère, et Novia Iustilia, la grand-mère, dédièrent à Publius Aelius, il est dit HVIC VNIVERSVS ORDO DECVRIONATVS HONOREM ET LOCVM STATVAE DECRETIVIT (A celui-ci l'ordre entier des décurions a accordé l'honneur et la place pour une statue).

D'après ce qu'on voit des inscriptions, à Epidaure -comme dans les autres colonies et municipes- l'»ordo« des décurions décidait de toutes choses importantes de la ville. Pour cette raison chaque citoyen d'Epidaure essaya, dans le premier siècle de notre ère, d'être membre de cet »ordo«, c'est-à-dire d'être décurion.

A Epidaure se trouvent suffisamment d'inscriptions mentionnant des décurions, outre celles que nous avons déjà indiquée pour l'»ordo« entier. C'est en tant que décurion qu'est mentionné Publius Aelius sur l'inscription, puis Q. Cassius Aquila auquel sa femme Epidia Celertia et sa fille Cassia Aquilina élevèrent un monument.

L'»ordo decurionum«, souvent abrégé en »ordo«, choisit les chefs de la colonie ou du municipé: les duumviri (ou quattuorviri), duumviri iure dicundo et duumviri quinquenales. En Dalmatie les IV-viri sont rares. Nous trouvons le plus souvent sur les monuments II-viri (duumviri ou duoviri), ainsi que duumviri iure dicundo.

Des »duumviri«, »duumviri iure dicundo« et »duumviri quinquenales« nous en trouvons sur les inscriptions d'Epidaure. Marcus Pomentinus, auquel sa fille Tertulla éleva un monument, est indiqué comme »duovir iure dicundo«. De même, c'est comme »duovir iure dicundo« qu'est aussi dénommé (Aq.vilius/...) Aquilinus (fig. 18), qui était aussi »duovir quinquenalis«. »Duoviri« étaient aussi . . . Placidus et . . . Epidianus. Q. . . Fulvius est aussi indiqué comme duovir. En tant que »duumviri iure dicundo« sont mentionnés Publius, fils de Publius Urbicus, et Publius Anulenus Bassus qui, en cette qualité, firent réparer la citerne aux frais de la ville. Et sur une inscription très abîmée (fig. 19), non publiée, nous voyons un certain Celsius »duovir iure dicundo«.

A Epidaure nous trouvons aussi des édiles qui, quelquefois, dans certaines villes, sont appelés »duoviri aediles«.

D'après l'exemple de Rome, ils avaient leurs »pontifices«, c'est-à-dire un collège qui s'occupait du culte de toutes les divinités des colonies et municipes de l'Empire romain; il en était également ainsi dans la province romaine de Dalmatie. A Epidaure

aussi est mentionné un »sacerdos« qui, de plus, était »sacerdos in coloniis Narona et Epidaure«, c'est-à-dire prêtre dans les colonies de Narona et d'Epidaure.

Le culte le plus important aux temps de l'Empire était, en tout cas, celui d'Auguste. A Rome, c'était le collège de prêtres le plus en vue qui s'en occupait; les »sodales augustales« étaient choisis dans les familles romaines les plus notables.

Des collèges semblables existaient aussi dans les colonies et municipes romains, ayant pour but de réglementer le culte d'Auguste et, plus tard, de celui des autres empereurs. Un collège de ce genre existait donc à Epidaure, ainsi qu'en témoigne l'inscription qu'en l'honneur de Publius Aelius firent éléver sa mère et sa grand-mère. Sur cette inscription sont mentionnés les »sexviri augustales«.

A Epidaure, comme dans les autres villes et à Rome même, c'était un grand honneur que d'être membre de ce collège qui, sur l'échelle sociale, se situait entre les décurions et le peuple, mais cet honneur entraînait d'assez lourdes responsabilités. Les Augustales s'occupaient des sacrifices à la gloire d'Auguste, et les frais en étaient réglés sur leurs revenus personnels. Ces sacrifices étaient offerts au temple qui avait été élevé à Epidaure sur le forum, en l'honneur d'Auguste.

Dans la province romaine de Dalmatie, nous trouvons des »augustales« à Epidaure, Aenona (Nin), Aequum (Čitluk), Jader (Zadar), Salona et Šenia (Senj). Il y en avait certainement aussi ailleurs, mais les inscriptions ne nous en ont pas été conservées.

8 *Les cultes à Epidaure*

Les colonisateurs, soldats et marchands romains apportèrent aussi avec eux leur religion et, comme le culte officiel était entre leurs mains, à partir du moment où une localité devenait municipie romain ou colonie romaine, (ayant ainsi acquis le droit de cité romain) ce culte était aussi lié à la constitution de colonie et, de même qu'ils suivaient la capitale dans l'administration, les citoyens du municipie ou de la colonie la suivaient aussi dans les cultes.

Au cours de décennies et de siècles, se vénéraient en Dalmatie tous les dieux de la Rome antique, et tous ceux, provenant de son immense empire, que Rome allait recevoir ultérieurement dans son Olympe. Indépendamment de cela, ou en symbiose avec les dieux romains, on continuait à vénérer les vieilles divinités illyriennes, de même que certains dieux qu'avaient apportés avec eux les soldats nés dans de lointaines contrées de l'Empire. Peu à peu, les habitants de cette province ne distinguèrent plus ce qui était illyrien ou romain, ou de toute autre provenance.

Dans certains endroits, ils rattachèrent le vieux dieu fluvial illyrien Bindus à Neptune et l'appelèrent même Bindus-Neptune; l'un de ses sanctuaires se trouvait aux sources de la Privilica, affluent de l'Una, qui surgit des hauteurs de Debeljača près de Bihać. Nombreux sont les exemples de ce genre.

Le Sylvanus romain, l'illyrien Vidasus, resta une divinité très populaire, tant qu'illyrienne qu'illyro-celtique. Les Romains qui venaient remplir une fonction officielle et restaient quelque temps dans ces régions, ou bien s'y installaient définitivement, adoptaient les conceptions locales et se mettaient à vénérer ces dieux mêlés; ils leur élevaient même des autels de sacrifices et participaient au culte et aux festivités religieuses. Le culte de la déesse Latra était très répandu sur le territoire autour de Carinium et de Nedinium.

Il en allait certainement ainsi à Epidaure, ce que nous pouvons conclure sans crainte de nous tromper, non seulement d'après les analogies avec les autres pays de la province romaine de Dalmatie, mais aussi d'après la statue de Sylvanus se trouvant dans la grotte de Močići, non loin de la ville elle-même (aux Konavli).

Chacune des colonies et des municipes avait son génie particulier; ces génies nous sont connus par des inscriptions pour Epetium (Stobreč), Novae (Runović), Scardona (Skradin), Municipium Magnum (Baljina Glavica, Umljanović et Kljake). De nombreuses localités de l'intérieur avaient aussi leur génie propre.

Tous les travailleurs avaient leur génie, de même que des groupes nationaux entiers. Ainsi, à Narona, vénérait-on le génie du peuple. Ces génies, nous les trouvons sculptés dans la pierre et gravés sur les pierres taillées. Les Romains les plaçaient partout; c'est d'eux que les Illyriens apprirent à le faire. Il en était ainsi à Epidaure et, dans les deux sculptures qui sont révélées par Appendini, nous voyons des génies épidauriens, sans pouvoir toutefois les déterminer.

Parmi les nombreuses divinités qui, provenant de l'immense Empire romain, trouvèrent leurs fidèles en Dalmatie, se distingue particulièrement le dieu, très populaire, des armées et des soldats: Mithra. Il est »*invictus*« (invincible), »*sanctus*« (saint), »*sol*« (soleil), aimé des soldats. Son culte s'étendit à travers toute la Dalmatie romaine, où on lui éleva de nombreux »*arae*« (autels des sacrifices), reliefs, temples et sanctuaires.

Des monuments consacrés à Mithra ont été trouvés à Epidaure, Narona, Salona, dans les îles (Brač, Rab) et loin à l'intérieur. Le relief de Mithra qui fut découvert dans le sanctuaire mithréen de Konjic est l'un des plus beaux en existence.

Dans les environs immédiats d'Epidaure se trouvaient certainement plusieurs sanctuaires mithréens, dont deux se sont conservés: l'un provenant de la colline de Sv. Juraj (St-Georges) au-dessus même d'Epidaure, l'autre à Močići. Du mithréum situé de Sv. Juraj -construit en blocs de pierres- n'ont subsisté que deux blocs taillés dans la pierre vive et servant, selon toute probabilité, d'autel des sacrifices. Le relief lui-même, taillé aussi dans la pierre vive, fut transporté à Cavtat et scellé dans la cave de la maison natale de B. Bogišić.

Le mithréum de Močići se trouvait dans une grotte naturelle, et, dans la grotte elle-même, est sculpté le relief de Mithra Tauroctonos (Mithra tuant le taureau), parfaitement conservé. Devant cette partie du sanctuaire il y avait vraisemblablement un prolongement couvert qui permettait à un grand nombre de fidèles d'assister aux cérémonies du culte.

Ce mithréum fut consacré à Mithra après avoir d'abord servi au culte du dieu illyrien Sylvanus (Vidasus); plus tard il servit sans doute aux deux cultes.

Nous pouvons constater qu'en Dalmatie le Christianisme existait dès le IIe. s., à Salona en tout cas, bien que certaines trouvailles le situent au Ier. Nous ne pouvons en dire autant d'Epidaure. De nombreux vestiges et inscriptions indiquent comment il continua à se développer à Salona durant le IIIe. s.

Aucune inscription, aucune trace de Christianisme n'ont été trouvées à Epidaure mais il est très probable que dans cette ville il commença à se répandre sitôt après l'Edit de Milan (313). D'après les récits de Saint Jérôme, Saint Hilarion vint en Dalmatie aux environs de l'an 365, et à Epidaure où les Chrétiens le reçurent avec joie. Saint Jérôme avait appris l'arrivée d'Hilarion à Epidaure en entendant parler de deux miracles qu'on lui attribuait. Durant le séjour d'Hilarion à Epidaure un grave tremblement de terre bouleversa la Mer Adriatique; on prétendit qu'Hilarion le fait avait réussi à calmer la colère des flots. D'autres miracles furent associés à son nom: il aurait tué un serpent qui ravageait les environs d'Epidaure et que les habitants ne pouvaient ni abattre ni capturer. En tout cas, Hilarion avait trouvé à Epidaure assez de Chrétiens pour qu'il forme aussi rapidement une légende à son sujet, et qu'elle arrive jusqu'à Saint Jérôme.

Outre l'évêché salonitain existait, en Dalmatie, au IVe. s., un évêché à Zadar et nous trouvons son évêque Félix au Concile ecclésiastique d'Aquilee, en 381. Ce même évêque Félix assista aussi au Concile de Milan en 390. Il est très probable qu'il existait déjà des évêchés à Epidaure, Delminium et Rhisinium, mais nous n'en avons aucune preuve positive.

Au Ve. s. le Christianisme s'était déjà étendu autour d'Epidaure. Au village de Slano on a découvert une nécropole chrétienne du Ve. s. et, entre autres, la tombe d'un certain prêtre Anastase datant de l'an 462. La nécropole dépendait de la localité de Pardua, station connue de la Table de Peutinger. La sépulture d'Anastase est ainsi datée: »après le Consulat de Severin«. Severin fut consul en 461 de l'ère nouvelle. Ainsi que l'indique l'inscription, cela devait sans aucun doute être l'année 462 de n. è.

D'après la lettre du Pape Zosime, adressée à l'évêque de Salona Hesychius, on voit qu'il y avait en Dalmatie, à cette époque, plusieurs évêchés, et que Salona était leur métropole. Ces évêchés étaient très probablement ceux d'Epidaure, de Jader (Zadar), Delminium et Rhisinium. L'évêque d'Epidaure assista au premier Concile ecclésiastique de Salona en 530 et, en 535. Dans les lettres du Pape Grégoire Ier. est mentionné Florentius, évêque d'Epidaure. Il ne fait aucun doute qu'à cette époque le Christianisme avait complètement supplanté tous les anciens cultes d'Epidaure.

L'évêque d'Epidaure était suffragant du métropolite de Salona et c'est pourquoi en 591, le métropolite salonitain pouvait proclamer la déchéance de l'évêque d'Epidaure, Florentius, et lui ordonner de quitter la résidence épiscopale. Celui-ci se soumit mais, en même temps »les habitants de la ville d'Epidaure« et lui-même protestèrent auprès

du Pape Grégoire le Grand. Cependant, leur première protestation fut sans succès et nous trouvons Florentius en exil pendant neuf ans encore. Alors »les habitants de la ville d'Epidaure« firent une nouvelle demande au Pape Grégoire, le priant instamment de remplacer Florentius sur le trône épiscopal. Comment se termina ce conflit? nous ne le savons pas, du moins rien n'a encore été découvert à ce sujet jusqu'aujourd'hui mais, pour nous, il est très intéressant de constater qu'en 598 Epidaure était encore une ville assez importante, et que le trône épiscopal y était en relations étroites avec le mouvement culturel d'alors sur la Méditerranée. Cela nous prouve en même temps qu'Epidaure n'avait pas été détruite à cette époque par une attaque quelconque de Barbares -ainsi que certains auteurs l'ont écrit en attribuant sa destruction aux Goths.

9 Garnison à Epidaure

La garnison qui défendit Epidaure en 47 contre l'attaque d'Octave, commandant de la flotte de Pompée, était romaine, ainsi que l'indique explicitement Hircius. César était proconsul d'Illyrie depuis l'année 59. Au cours de son proconsulat, s'efforçant d'assurer, non seulement les possessions romaines, mais son influence personnelle, il plaça une garnison romaine dans certaines villes. C'est ainsi qu'Epidaure avait obtenu une garnison qui se modifiait selon les nécessités militaires décidées par l'administration de la province ou même par Rome.

A l'époque du »legatus Augusti propretore« L. Cornélius Dolabella, se trouvait à Epidaure la »Cohors VI voluntariorum«, cohorte qui fut quelque temps cantonnée à Salona. Il y avait aussi à Epidaure la »Cohors VIII voluntariorum«. D'après deux inscriptions mentionnant cette cohorte, nous sont connus les noms des centurions C. Lartidius Crispus (fig. 22) et du soldat Sabininus, mais nous ne pouvons pas établir quand elles furent posées. La VIIIe cohorte de volontaires civium romanorum demeurait en Dalmatie depuis l'époque où elle avait été formée, c'est-à-dire l'année 7—8 de n. è., jusqu'en 245, date où la mentionne une inscription de Gardun.

Il semble probable que cette cohorte fut stationnée à Epidaure au Ier. s. de n. è. Au IIe. s. elle était à Salona et, pendant la première moitié du IIIe. s. sur les bords du fleuve Cetina (Gardun) et à Narona.

10 Liens entre Epidaure, l'arrière-pays et le reste du monde

La position d'Epidaure était excellente; deux ports, l'un au Sud et l'autre au Nord de la petite péninsule sur laquelle s'éleva la ville, offraient un abri sûr aux bateaux, par n'importe quel temps. Si la bora soufflait, les navires pouvaient se réfugier dans le port méridional, et si c'était le vent du Sud, dans celui du Nord.

Les environs d'Epidaure, fertiles aujourd'hui encore, l'étaient déjà du temps des Illyriens, et la plaine des Konavli n'est que la continuation du territoire qui longe la mer.

Lors de sa fondation, Epidaure était, soit un petit village de pêcheurs illyriens, soit un castel fortifié de pirates, mais représentait pour les Illyriens, dans cette région, le débouché sur la mer; pourtant la ville ne joua aucun rôle dans le vaste plan politique et stratégique organisé à l'intérieur de l'Etat illyrien d'Agron à Gentius. Mais lorsque les Romains découvrirent sa valeur stratégique et la relièrent par une route, la ville d'Epidaure sut aussi profiter de sa situation favorable et de ses ports.

Epidaure était une station importante sur la grande route romaine qui la faisait communiquer vers le Nord avec Narona et Salona et, par Salona, avec Jader (Zadar) — Senia (Senj), Tergeste (Trieste), Aquileia (Aquilea) et Rome puis, vers l'Est, avec Siscia (Sisak) Singidunum (Belgrade) Naissus (Niš) et Byzance. Vers le Sud, la route conduisait comme continuation de la route mentionnée: Salona- Narona- Epidaure, à Resinium (Risan), Butua (Budva), Vicinium (Ulcinj), Scodra (Scutari d'Albanie), Lissus (Lesh) et, plus loin, à Dyrrachium (Durres, Durazzo) où elle rejoignait la route qui allait de Dyrrachium à Thessalonike (Salonique).

Epidaure était reliée à Narona par deux routes: l'une allait de Narona (l'actuel Vid, près de Metković sur le fleuve Neretva) à la station »ad turres«, à l'embouchure de la Neretva; de là à Pardua — probablement les ruines romaines de Zamasline puis à Samum (Asamo)- l'actuel Slano- et, plus loin, le long de la mer à Epidaure (aujourd'hui: Vid- embouchure de la Neretva- Ston- Slano- Cavtat). Je pense que cette

trace est exacte. Il ne fait aucun doute que Pardua est la ville actuelle de Ston, car cela nous est explicitement dit par le Géographe Ravennate de la façon suivante: »Pardua c'est-à-dire Ston«. Quant à la situation d'Asamo, le plus probable est que c'est celle de l'actuel Slano. Cette station de la route romaine est indiquée sur la Table de Peutinger comme »Asamo«. Comme sur cette carte géographique qui indiquait les distances; »de... à«, (donc, en latin: »a... ad«) très souvent la préposition est liée au substantif, et c'est le cas ici, nous pensons que le nom de lieu n'était pas Asamo mais le Samo illyrien, Samum en latin. A cet endroit, les Slaves ont trouvé d'anciennes salines que les Illyriens avaient utilisées avant les Romains, et ils ont appelé la localité: Slano (»salé« en slave).

L'autre route reliant Epidaure à Narona pénétrait à l'intérieur et comportait, entre autres, les stations suivantes qui sont notées sur la Table de Peutinger: Narona (Vid)- Dilunto (Hutovo polje)- Ad zizio- Leusinio à travers l'actuelle Herzégovine méridionale vers le Monténegro et, de là, à Scodra (Scutari d'Albanie), d'où la route conduisait plus loin à Lissus (Lesh).

Cette route était rejointe par une autre venant d'Epidaure, dans les environs de l'actuelle Trebinje; de là, elle se dirigeait vers le Nord jusqu'à Zizio d'où elle pouvait aller au Nord-Ouest vers Narona et au-delà, ou, au Sud, à travers l'Herzégovine vers Scodra et Lissus (Lesh). Proche de cette route Epidaure- (Trebinje)- on a trouvé des bornes milliaire avec inscriptions à Lučindol et Mokropolje d'après lesquelles cette route fut construite en 47-48 de n. è. et réparée au IVe. s. de n. è.

Cette route romaine qui, d'Epidaure, allait rejoindre celle de Narona, à travers l'actuelle Herzégovine et le Monténegro pour aboutir à Scutari, avait déjà été remarquée par les spécialistes autour des années 80 du XIXe. s.; ils en avaient vu au moins une partie et avaient noté certaines remarques d'après les récits de la population environnante.

Passant par Obod, cette route s'élevait en longeant le village de Plat sur le plateau qui s'étend vers l'Est; on ne peut la découvrir à même le terrain mais on en voit clairement le tracé de loin, sur une distance d'environ 2 km.

En direction de Trebinje, dès avant 1883, on avait relevé des restes de bornes milliaire, à Lučin-dol, avec une inscription mentionnant l'Empereur romain Claude ce qui permet de dater la construction de l'année 47/48 de n. è. Les plus récentes fouilles ont, dans la même localité, au Sud de Lučin-dol, confirmé l'existence de 8 fragments d'au moins 6 bornes, mais toutes- sauf celle déjà mentionnée- sont sans inscription.

La route romaine traversait Lučin-dol où, outre les bornes, on peut découvrir aussi ses traces- et continuait vers le Nord mais rien n'en apparaît plus jusqu'au village de Bihov où, à environ une heure de distance de Trebinje, on a trouvé un fragment de borne avec inscription du IVe. s. de n. è., probablement posée lors du règne des Empereurs Valens et Valentinien Ier. Cette borne n'existe plus mais elle s'y trouvait sans aucun doute jusqu'en 1878. Là, dans le lit de la Terbišnjica, on voyait les restes de la route romaine; ils ont également disparu.

Nous avons déjà dit que cette route avait été construite durant le règne de l'Empereur Claude mais il est très probable que la partie, dont la borne porte une inscription concernant cet Empereur, était déjà finie à cette époque, et que le légatus propretore Dolabella avait commencé la construction de la route reliant Epidaure à celle déjà mentionnée: Narona-Scodra par Leusinium, jusqu'à Anderba (puis Scodra).

Les recherches faites récemment sur le terrain révèlent que la route Narona- Leusinium-Scodra ne traversait pas Trebinje, mais qu'elle se détachait de celle d'Epidaure-Anderba au Nord de Trebinje. Sur le Ljubomirska polje, au village d'Ukšići, on a trouvé un fragment de borne. Un autre a été découvert à Bukov Dol, dans le ruisseau au village de Donja Krtinja, un autre encore se voit sur le bord du ruisseau »Bukov potok«, près de Slavnja. Plus loin, la route allait vers Stolac, de là vers le Nevesinjsko polje où l'on voyait- et voit encore- une borne, puis elle continuait vers Narona.

Une telle définition de la route romaine change considérablement l'identification du lieu tel qu'indiqué dans la Table de Peutinger. A cet égard on émet aussi l'idée que Diluntum se trouvait sur l'emplacement de l'actuelle Stolac, Ad Zizio (Zizium) au lieu-dit Mosko, et Leusinium à l'endroit où est aujourd'hui Panik.

Si cette trace est juste, alors la route romaine qui venait de l'actuel Cavtat en traversant Trebinje rejoignait celle de Narona-Anderva-Scodra à Ad Zizio, donc à Mosko. La route Epidaure-Ad Zizio n'est pas indiquée sur la Table de Peutinger pour cette raison qu'elle n'est pas une voie importante de caractère interprovincial, mais simplement locale.

De Narona, la route conduisait par la vallée de la Neretva vers la partie située le plus à l'intérieur de l'actuelle Herzégovine, par le même chemin de communication que celui employé au néolithique. Cette route touchait l'agglomération qui précéda Mostar, et continuait au Nord, vers un habitat des environs de l'actuel Sarajevo, en particulier sur l'emplacement d'Ilija.

Vers le Sud, la route qui suivait la mer à partir d'Epidaure, touchait plusieurs lieux très importants dont la Table de Peutinger ne mentionne que quelques-uns, alors qu'elle en situe d'autres inexactement. Voici les localités indiquées sur la Table: Epitauro (XX)- Resinum (XX)- Vicinium (XV)- Batua (XX)- Scobre. Et voici les villes actuelles correspondantes: Cavtat-Risan-Ulcinj-Budva-Scutari d'Albanie. Au premier abord, il est clair que beaucoup d'inexactitudes se sont glissées dans cette Table. Certains ont essayé d'en corriger quelques-unes, l'une d'elles saute aux yeux pour qui connaît la région: l'ordre des villes devrait être celui-ci: Cavtat-Risan-Budva-Ulcinj, et non, comme sur la Table, où Vicinium (Ulcinj) vient avant Batua (Budva) c'est-à-dire que de Cavtat à Scutari on serait d'abord allé à Ulcinj, puis à Budva, et de Budva à Scutari.

Le Géographe Anonyme de Ravenne qui a puisé ses renseignements non seulement dans la Table, mais aussi dans l'itinéraire d'Antonin qui est contemporain de la Table, mentionne sur le littoral, entre Lissus et Epidaure: »Lissum, Scodris, Butua, Decadoron, Bicinion, Rucinium, Epitauron Epidaurum id est Ragusium«. Là, les localités sont situées à tort et à travers et non selon leur véritable position géographique.

Bien que cette citation de l'Anonyme de Ravenne ne donne pas une image précise, il nous conduit en tout cas vers les liens entre Epidaure et le littoral de Cavtat à Ljèš, et même si ces liens sont ultérieurs, ils sont pour nous de particulière importance car le Géographe Anonyme Ravennate les a retrouvés d'après une source remontant au Bas-Empire.

Les liens maritimes entre Epidaure et le reste du littoral de la côte orientale de l'Adriatique et celui opposé sont restés les mêmes que jadis, et tels qu'ils étaient à l'époque d'Octave Auguste. Les deux ports d'Epidaure reçurent régulièrement depuis le Ier. s. de n. è., et jusqu'au début du VIIe., des bateaux provenant non seulement des ports de l'Adriatique mais aussi de toute la Méditerranée, et réciproquement les bateaux d'Epidaure- sous l'égide de l'empire romain- naviguaient non seulement vers les ports de l'Adriatique mais vers ceux de toute la Méditerranée.

Il est certain que le commerce fut florissant à Epidaure et, par les bonnes routes romaines, semées de stations bien aménagées- suivant les exigences du monde d'alors- les marchandises étaient transportées vers l'intérieur dans les territoires correspondant à l'Herzégovine, à la Bosnie et au Monténégro, de même que, dans l'autre sens, de ces contrées vers Epidaure et le monde méditerranéen.

11. Vestiges d'Epidaure

Peut-être déjà auparavant, c'est-à-dire depuis l'époque du conflit entre César et Pompée; de toute façon, depuis le début de la seconde moitié du Ier. s. de n. è. et, plus tard, aux IIe., IIIe. et IVe. s., Epidaure se trouvait, en tant que colonie de citoyens romains, parmi des villes égales à elle, pleines de culture et de civilisation, ainsi qu'en témoignent encore les ruines de Doclea (Duklja), Narona, Salona, Jader (Zadar), et les municipes de Risinium, Butua, Ulcinium, Issa, etc . . .

Par rapport à ces nombreux municipes et colonies, Epidaure n'est certainement pas restée en retard. Elle avait aussi son théâtre ou son amphithéâtre ou même les deux, son forum et ses temples, ses thermes et sa bibliothèque, et elle échangeait avec les autres cités, non seulement des marchandises mais des artisans et des objets d'arts.

Il est difficile aujourd'hui, d'après les vestiges qui se trouvent sur la presqu'île de Cavtat et dans les champs, sur les bords de la baie de Tiha, à Obod et dans les environs de Cavtat même, sans parler des constructions élevées au-dessus des ruines, il est difficile de discerner ce qui existait vraiment de tout ce qui est ci-dessus énuméré,

mais, que cela ait existé, en témoignent les inscriptions recueillies, qui disent beaucoup plus que ce qui y est écrit.

C'est à peine si nous pouvons maintenant, sur certains points de la côte de la péninsule de Cavtat, retrouver des restes du quai antique; nous trouvons certains vestiges architectoniques de ce qui furent des maisons à l'époque de la domination romaine sur Epidaure, mais presque nulle part nous ne pouvons dire avec certitude ce qui y existait autrefois. Tout est presque complètement détruit et une grande partie de ce qui restait a été transporté à Dubrovnik comme matériau de construction. Nulle part trace d'une colonne quelconque, d'une architrave, à peine quelques fragments de chapiteaux et de statues se trouvant actuellement dans les musées. A Salona, Jader (Zadar), Aequum (Citluk), à Issa, Tragurion, Doclea se sont conservés de nombreux vestiges romains, à Epidaure nous ne trouvons que quelques tas de pierres et, par endroits, un mur. Il a fallu beaucoup de matériaux, et même des pierres taillées, pour construire la nouvelle ville: Dubrovnik.

Pourtant nous ont été conservés des vestiges de ce qui fit l'orgueil d'Epidaure, son aqueduc. Il n'en reste pas grand-chose, mais il en reste quelque chose. L'aqueduc, qui apportait l'eau à l'antique Epidaure de la source de Vodovadja, dans les Konavli, mesure 15 milles de long (de la source à la ville). Les restes de cette œuvre, certainement la plus solidement construite du point de vue architectonique de tous les monuments antiques d'Epidaure, se devinent encore aujourd'hui. On peut en déduire que l'eau, à l'aide de tuyaux ingénieusement disposés, arrivait même à monter les pentes; par endroits elle traversait des dépressions de sol et l'aqueduc était alors soutenu par des arches.

Bien que les Slaves et les Ayars aient détruit cet aqueduc, des parties isolées étaient encore en assez bon état au XVIIIe. s. On voyait encore au début du XIXe. s. des restes d'arches dont certaines arrivaient jusqu'à Cavtat même. Il n'en reste plus trace d'aujourd'hui. Les derniers vestiges de l'un des pilastres qui soutenaient les arches ont été détruits en 1875 lorsqu'il fallut élargir la route par laquelle l'Empereur François Joseph devait arriver à Cavtat.

Près de Cavtat existait une source (elle existe toujours), la Ljuta qui est beaucoup plus proche de Vodovadja, mais aujourd'hui encore les habitants ne veulent pas boire de son eau car elle est saumâtre. De ces eaux, il y en a partout sur la côte dalmate mais partout, chaque fois que possible, à côté de ces eaux saumâtres les habitants construisent des citernes et boivent l'eau de pluie. On ne boit cette eau saumâtre que lorsqu'il n'y a pas de citernes.

Les anciens Illyriens avaient aussi leurs citernes, mais ils buvaient également l'eau de la Ljuta. Lorsque, dans leurs années de prospérité, à l'intérieur du grand empire romain, les gens d'Epidaure virent comment les Romains, dans les autres régions, faisaient venir l'eau jusqu'à leurs villes, ils s'attaquèrent eux aussi à cette énorme entreprise et, à travers la vallée des Konavli, ils creusèrent un canal pour y faire passer l'eau. C'est de là que la vallée en question fut appelée «canales», nom que les Slaves adoptèrent et d'après lequel ils nommèrent la vallée Konavli. De sorte que les anciens Epidauriens réussirent, non seulement à alimenter leur ville en eau potable mais à irriguer la vallée des Konavli, permettant ainsi le riche approvisionnement de leur ville en légumes et en fruits. L'aqueduc fut donc, de cette façon, un facteur très important dans la vie économique de la ville.

Les vestiges de l'aqueduc sont presque l'unique reste de l'antique Epidaure qui ait pu être identifié et, en partie, graphiquement restauré (par Evans).

Du côté méridional de la péninsule de Cavtat se voient certaines traces du quai romain, et de nombreux restes de constructions antiques témoignant de la situation d'Epidaure avant sa destruction. Beaucoup d'inscriptions datant de l'Epidaure romaine, quelques statues et reliefs endommagés, des bijoux et trouvailles du même genre se trouvent aujourd'hui dans les musées de Cavtat et de Dubrovnik.

12 Epidaure au milieu des événements en Adriatique, du I^{me}. s. au VIIIe. s.

Epidaure vécut encore de longs siècles dans l'Empire romain, loin de l'atmosphère souvent mouvementée de l'intérieur de l'Empire, et des événements se déroulant sur ses frontières.

A la suite de la division administrative de l'Empire, effectuée par l'Empereur Dioclétien, la Dalmatie fut divisée en *Dalmatie* qui, le long de la mer, s'étendait de Raša à Budva, et *Prevalis* qui, de Budva, atteignait le fleuve Mat, en Albanie. Son premier centre était à Salona, l'autre à Scodra (Scutari d'Albanie).

Les invasions barbares et les dévastations qui en résultèrent sur la péninsule des Balkans à la fin du IVe, et au début du Ve. s. n'atteignirent pas directement Epidaure, mais de nombreux fugitifs arrivèrent aussi dans cette région.

En 395 la Dalmatie appartenait à l'Empire romain d'Orient mais, lorsqu'en 437 Gala Placidia qui, en réalité, gouvernait l'Empire d'Occident à la place de son jeune fils Valentinien III, reconnut la Dalmatie à l'Empire d'Orient, Epidaure en faisait aussi partie. Cependant, cet état de choses ne fut pas strictement respecté, et la Dalmatie fut administrée par de hauts fonctionnaires de l'Occident romain. En 495 le chef ostrogoth Teodoric prit Ravenne, et, sur la base d'une concession impériale, devint l'administrateur militaire et civil de l'Italie et, par conséquent, de la Dalmatie. Tout ce que certains écrivains ont prétendu concernant les incursions des Huns sur le littoral dalmate, et la destruction de Salona par les Goths, après l'année 440 et avant 450, puis en 457 et 458, est inventé.

A l'époque du gouvernement goth en Dalmatie, la paix règne dans ces régions. C'est alors que se tint, en 530, le Concile ecclésiastique de Salona, auquel assista aussi l'évêque d'Epidaure, Fabrien.

Justinien monta sur le trône de Constantinople en 527 et, en 535, il commença la guerre contre les Goths, dans le but de détruire leur royaume; il rattacha ensuite l'Italie et la Dalmatie à Constantinople. Dans cette guerre, Epidaure joua aussi un rôle important. Justinien envoya en Dalmatie son chef militaire Mundo pour qu'il s'empare de Salona, ce qui lui réussit d'abord mais, après le péril de Mauricius et la victoire de Mundo sur les Goths, ni les Goths ni Mundus n'entrèrent à Salona. Justinien envoya Constantien au secours de Mundo pendant que les Goths entraient à Salona. Grâce à la flotte et aux armées réunies à Epidamnos (Dyrrachium, Durres), Constantien réussit à atteindre Epidaure. Les avant-gardes Goths arrivèrent en bateau jusque devant Epidaure, mais, de loin, il leur sembla qu'une énorme flotte se trouvait dans ses ports et que, tant la mer que la terre ferme, étaient pleines de soldats. Le commandant goth Grippa se retira alors de Salona effrayé par les forces maritimes des Byzance. Constantien se détourna d'Epidaure, se dirigea vers Issa (Vis) et, de là, vers Salona dont il s'empara. La guerre continua jusqu'en 555, date à laquelle les Goths furent définitivement battus en Italie et leur Etat détruit.

C'est l'époque où Epidaure était constamment en lutte et en danger; confluent de bateaux de commerce et de guerre, point de rassemblement de la flotte impériale et centre d'approvisionnement pour la marine et les bateaux marchands qui y rentraient.

La nouvelle grande migration de peuples qui eut lieu après la mort de Justinien permit, au début du VIIe s., l'infiltration de bandes armées d'Avars, de Croates et autres Slaves qui les suivaient; il en résulta de grands ravages dans la partie Nord-Ouest de la péninsule des Balkans. Les envahisseurs traversèrent les montagnes du Velebit et les Monts Dinariques, arrivèrent jusqu'à la mer et détruisirent des villes florissantes: Aenona, Tiniinium, Burnum, Asseria, Varvaria, Tarsatica, Senia, Promona, Andetrium, Synodium, Scardona, Salona, Oneum, Narona, Epidaurum.

Les populations s'enfuirent vers les îles devant les Barbares qui s'avancèrent; certaines tombèrent en esclavage, d'autres furent massacrées.

Quand les Avars et les Slaves s'emparèrent-ils d'Epidaure et la détruisirent, nous ne le savons pas exactement, mais nous pouvons supposer que cela eut lieu entre 612 et 626 de n. è., et plus probablement entre 612 et 614. La population qui subsistait se réfugia en lieu sûr, et tout d'abord sur l'îlot rocheux de Lau, sans doute bien fortifié et, en tout cas, éloigné de la terre ferme par le bras de mer qui s'étendait depuis le port actuel de Dubrovnik jusqu'à Lovrijenac.